

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTURATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Şükran Pərviz oğlunun

**“AZƏRBAYCANIN MÜASİR VERGİ SİSTEMİ VƏ ONUN
İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ”**mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – “Maliyyə”

Kafedra: “Maliyyə və maliyyə institutları”

Elmi rəhbər:
i.e.n. dos. Z.H.Rzayev

Magistr proqramının rəhbəri:
i.e.n. dos. İ.M.Rzayev

Kafedra müdiri:
i.e.d. Ə.Ələkbərov

Bakı – 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş..... 3

I FƏSİL. VERGİLƏRİN VƏ VERGİ SİSTEMİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ ----- 5

1.1 Vergilərin və vergi sisteminin iqtisadi mahiyyəti.....5
 1.2 İqtisadiyyatın tənzimlənməsində vergi mexanizmlərindən istifadə.....16

II FƏSİL VERGİ ÖDƏNİŞLƏRİNİN İQTİSADI TƏHLİLİ VƏ ONUN SƏMƏRƏLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycanca vergi ödənişlərinin müasir vəziyyətinin təhlili.....34
 2.2 Azərbaycan Respublikasında vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması.....43
 2.3 Vergi ödənişlərinin səmərəliyinin müəyyən edilməsi və onun qiymətləndirilməsi.....54

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ-----63

3.1 Vergi sisteminin səmərəliliyinin müəyyən edilməsində vergi yükünün rolu.....63
 3.2 Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....73
 Nəticə.....80
 İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....84

PE3IOME

SUMMARY

REFERAT

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında müstəqil Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən xarici və daxili siyasətin, nail olunan dinamik sosial – iqtisadi inkişafın davamı olaraq ulu öndərimizin müəyyən etdiyi inkişaf strategiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən böyük məharətlə həyata keçirilməsi respublikamızda yeni inkişaf modelinin formalaşmasına və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına, neft və qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına, əhalinin rifah halının yaxşılaşmasına, iqtisadiyyatın tarazlı və proporsional tərəqqisinə imkan vermişdir.

Xarici siyasətinin prioritetlərindən biri milli bazarın dünya bazarı ilə, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatı ilə intensiv inteqrasiyasının düzgün təşkilidir. Bu məqsədlə Azərbaycan hökuməti bir çox dünya dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri yaratmaqdadır.

Milli iqtisadi inkişaf strategiyasında mühüm rol oynayan vergi xidməti orqanlarında son illər vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergi xidmətinin müasir Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüş, vergi qanunvericiliyi və vergi inzibatçılığının müasir tələblər baxımından qurulmasında bir sıra müvəffəqiyyətlərə nail olunmuşdur.

Bu tədbirlərin davamı olaraq, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasındakı Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində qəbul olunmuş fəaliyyət planına əsasən bir çox sahələrdə, o cümlədən vergi sahəsində, qanunvericiliyin və inzibatçılığın beynəlxalq standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Bu strateji prioritetlər və ölkənin maliyyə imkanlarının sürətlə artması vergi qanunvericiliyinin və inzibatçılığının beynəlxalq standartlara uyğunlaşma proseslərinin daha sürətlə aparılmasına tələblər və eyni zamanda imkanlar yaradır.

Vergi qanunvericiliyinin və inzibatçılığının beynəlxalq standartlara uyğunlaşma istiqamətlərini müəyyən etmək məqsədilə, dünyada, xüsusən Avropa

İttifaqının və digər ölkələrin vergi siyasəti üzrə təcrübəsi dərinlən təhlil edilməli, bunun əsasında vergi dərəcələri optimallaşdırılmalıdır, bununla yanaşı Azərbaycanın xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır.

Məhz yuxarıda qeyd olunanların araşdırılması və bu istiqamətdə təkliflərin verilməsi təqdim edilən dissertasiya işinin aktuallığını təşkil edir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycanın müasir vergi sisteminin məqsəd və vəzifələrinin, vergi yükünün beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsindən, vergi ödənişləri sisteminin səmərəliyinin qiymətləndirilməsindən, vergi ödənişləri sisteminin optimallaşdırılması istiqamətlərinin və onun təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsindən ibarət olmuşdur.

Aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi bu məqsədlərə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur:

- vergi ödənişləri sisteminə əsas xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi qaydaları;
- Beynəlxalq vergi yükü təcrübəsinin öyrənilməsi;
- Azərbaycanın müasir vergi sisteminin təhlil edilməsi;
- səmərəli vergi yükünün müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi;
- vergi dərəcələrinin müəssisələrdə optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat işinin predmeti və obyekt. Azərbaycanın müasir vergi sistemitədqiqat işinin predmetini, vergi infrastrukturunun fəaliyyətinin göstəriciləriisə obyektini və Azərbaycanın Milli iqtisadiyyatının inkişafında vergilərin optimal rolunun müəyyən edilməsi təşkil etmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Nazirliyinin statistik məlumatları, Azərbaycan Respublikası statistika komitəsinin illik hesabatları təşkil etmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını Azərbaycanın və xarici ölkələrin elmi əsərləri vergilər, klassiklərin vergitutma, vergi siyasəti və vergi sistemi haqqında elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikasının qanunları və normativ

aktları, vergi yükünün əsas istiqamətlərini müəyyən edən Hökumətin qərarları və Vergilər Nazirliyinin normativ-hüquqi aktları təşkil edir.

Tədqiqat işinin **elmi yeniliyini** aşağıdakılar təşkil edir:

- vergi ödənişləri sistemi kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;
- beynəlxalq vergi yükü təcrübəsi öyrənilmişdir;
- vergi ödənişlərinin müasir vəziyyəti Azərbaycanca təhlil edilmişdir;
- Vergilərin və vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

Dissertasiyanın təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyətini magistrant gələcəkdə anoloji problemləri elmi tədqiqat işləri üçün faydalı olacağına görür.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya işimüvafiq standartlara uyğun kompüter yazısı ilə yazılmış və 86 səhifədən ibarətdir. Magistr dissertasiyası işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I Fəsil. VERGİLƏRİN VƏ VERGİ SİSTEMİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Vergilərin və vergi sisteminin iqtisadi mahiyyəti

Hər şeydən əvvəl vergilər, maliyyə-iqtisadi kateqoriyadır. Göründüyü kimi, vergi qoyma öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün fiskal mexanizm yaradaraq ondan istifadə edən dövlətin və dövlət aparatının meydana gəlməsinin nəticəsidir.

Nəzəri cəhətdən vergitutmanın əsaslandırılmasının kökləri çox də uzaq dövrləri əhatə etmir. Vergilər haqqında XVII əsrə qədər bütün təsəvvürlər təsadüfi və systemsiz xarakter daşıyırdı. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergitutma nəzəriyyələri XVII əsrdən sonra formalaşmağa başlamışdır.

Vergitutmanın ilk nəzəriyyələrindən biri mübadilə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlar asayişin gözlənilməsi, xarici müdaxilənin qarşısının alınması və s. ilə bağlı xidmətləri vergilər vasitəsi ilə dövlətdən alırlar. Bu nəzəriyyənin başqa bir forması atomistik nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri fransız iqtisadçıları Sebastyen Le Pretr de Voban (1633-1707) və Şarl Lui Monteskye (1689-1755) olmuşlar. Bu nəzəriyyəyə görə vergi vətəndaşlarla dövlət arasında müqavilənin nəticəsidir, belə ki, vətəndaş özünün mühafizəsi, müdafiəsi və s. xidmətlərə görə dövlətə pul keçirir. Heç kim nə vergilərdən, nə də dövlətin göstərdiyi xidmətlərdən imtina edə bilməz. Belə mübadilə ona görə əlverişlidir ki, ən bacarıqsız dövlət belə öz təbəələrini onların özlərini müstəqil surətdə müdafiə etmələrindən daha etibarlı müdafiə edir.

Vergitutma nəzəriyyəsində klassik nəzəriyyə daha yüksək nəzəri səviyyəyə malikdir və ingilis iqtisadçıları Adam Smit (1723-1790) və David Rikardonun (1772-1823) adları ilə bağlıdır. A.Smitin vergitutmaya dair nəzəri baxışları onun 1776-cı ildə nəşr etdirdiyi “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” adlı kitabında əks olunmuşdur. O yazırdı ki, hər bir vətəndaş öz gəlirlərinə uyğun surətdə dövlətin saxlanılmasında iştirak etməlidir. Dövlət mülkiyyət hüququnu qorumaqla bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin etməlidir.

Dövlətə zəruri miqdarda vəsait lazımdır ki, bu funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün onun da əsas mənbəyi vergilərdir. Hər bir şəxsin ödəməli olduğu verginin məbləği, ödənilmə müddəti qabaqcadan dəqiq müəyyən olunmalıdır. Belə olmadıqda vergi ödəyicisi vergi yığanın hökmü altına düşür və vergi yığan bundan öz şəxsi mənfəətini güdməklə istifadə edir. Vergilər hər bir vergi ödəyicisi üçün əlverişli olan vaxtda tutulmalıdır.

Özünün klassik funksiyaları ilə yanaşımüasir dövrdə, dövlət iqtisadiyyatın tarazlı və dinamik inkişafını, sosial ədalət və sosial rifahı təmin etmək sahəsində də çox mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Bu funksiyaları yerinə yetirə bilmək üçün dövlətə müəyyən büdcə məsrəfləri lazımdır. Onların maliyyələşdirilməsi üçün kifayət qədər gəlir mənbələri tələb olunur. Mövcud şəraitdə hər bir ölkənin sosial-iqtisadi strukturu və inkişaf səviyyəsi ilə dövlətin xərc və gəlirlərinin miqdarı və strukturu arasında birbaşa asılılıq mövcuddur. Hər hansı bir ölkənin mövcud sosial-iqtisadi problemlərinin həlli yolları araşdırıldıqda və yaxud dövlətin qarşısında duran ənənəvi vəzifələr planlaşdırıldıqda tələb olunan dövlət gəlirləri yükünün ədalətli və taraz bölgüsünə xüsusi diqqət verilməlidir.

Dövlət maliyyəsinə dünyada həsr olunmuş ədəbiyyatda vergilərin müxtəlif tərifləri verilir. Bu təriflərin əksəriyyətində vergilərin hüquqi xüsusiyyətləri qeyd edilir. Bu xüsusiyyətlərdən ən mühümləri onların «məcburiliyi» və «əvəzsiz» olması cəhətləridir. Lakin, az da olsa vergilərin iqtisadi mahiyyətini açan təriflər də mövcuddur.

Vergi iqtisadi baxımdan nədir? Məcmu milli məhsul və milli gəlirin bir hissəsinin dövlət tərəfindən məcburi surətdən qısa ifadə olunsaydı toplanmasıdır. Bu fikri XIX əsrdə ingilis iqtisadçısı D. Rikardo əsaslandırmışdır. O qeyd etmişdir ki: «Vergi hər hansı bir ölkənin sənaye və torpağından əldə edilən gəlirin dövlət sərəncamına verilən hissəsidir. Bu hissə nəticədə həmişə millətin kapitalı və ya gəlirindən ödənilir».¹ Müəyyən çatışmazlığa baxmayaraq (məsələn, dövrümüzdə gəlir gətirməyən sərəvətdən də vergi alınır) D. Rikardonun bu fikri müasir vergi anlayı-

¹ D. Ricardo. Principes de l'Economie politique. Calmann-levy, 1970, p. 115.

şının formalaşmasında mühüm addım hesab edilir. Sonralar vergi anlayışını Gaston Ceze inkişaf etdirdi. Onun fikrinə görə:

«Vergi müəyyən xidmətin müqabili olmadan və geri qaytarılmamaq şərti ilə dövlət xərclərini təmin etmək məqsədilə fərdlərdən məcburi alınan puldur». Verilən tərif də dövrümüzdə mövcud olan vergi anlayışını tam şəkildə əks etdirmir. Çünki, həmin tərif vergilərin dövlət məsrəflərini ödəmək üçün alındığını göstərir. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə vergi yalnız dövlət məsrəflərini təmin etmək üçün deyil, həm də bir sıra mühüm iqtisadi və sosial məqsədlər üçün də toplanır. Verginin tərifini müasir anlayışlara daha uyğun olaraq L.Mehl belə ifadə etmişdir: «vergi – dövlətin, yerli idarələrin və ya qanunda nəzərdə tutulmuş ictimai qurumların ictimai xidmətləri yerinə yetirmək məqsədilə hüquqi və fiziki şəxslərdən onların ödəmə gücünə uyğun olaraq, qanun yolu ilə qəti şəkildə və əvəzsiz aldıkları puldur».²

Altı səciyyəvi cəhəti vergi anlayışı aşağıdakı özündə birləşdirir:

1. Vergilər pul öhdəliyidir;
2. Vergilər əvəzsizdir;
3. Vergilər məcburi ödəmədir və hüquqi məcburiyyətə əsaslanır;
4. Vergilər əvvəlcədən müəyyən edilmiş şərtlər əsasında alınır;
5. Vergilərin alınmasında məqsəd ümumi ictimai fayda üçün həyata keçirilən xərcləri ödəməkdir;

6. Verginifərdlərin ödəmək məcburiyyəti onların təşkilatlanmış bir cəmiyyətin, dövlətin üzvü olmalarıdır. Bu xüsusiyyətlər vergiləri yalnız milli sərhədlər daxilində olan vətəndaşlardan deyil, həmçinin dövlət daxilində yaşayan xaricilərdən (başqa dövlətlərin vətəndaşlarından) də alınmasını zəruri edir.

Müasir vergitutmanəzəriyyəsində vergilər əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə növlərə ayrılırlar:

- tutulma üsullarına görə;
- subyektlərinə görə;
- ödənildiyibüdcənin səviyyəsinə görə.

Vergiləri tutulma üsuluna görə 2 əsas qrupa ayırmaq olar: birbaşa vergilər və dolay vergilər.

Vergilərə birbaşa vergilər dedikdə, maddi sərvətlərin toplanması prosesində vergi ödəyicilərinin gəlirvə ya əmlakından bilavasitə tutulan vergilər başa düşülür. Bunagörə də bu vergilərin dəqiq məbləği məlumdur. Birbaşa vergilərə torpaq vergisi, əmlak vergisi, fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi, hüquqi şəxslərdən tutulan mənfəət vergisi və s. daxildir.

Əmtəə və ya xidmətin qiymətindən tutulan vergilər dirdolay vergilərdir. Bu vergilərə istehlak vergiləri də deyilir. Onlar qismən və ya tamamilə əmtəənin dəyərində köçürülür. Əlavə dəyər vergisini, aksizləri və s. dolay vergilərə misal olaraq göstərmək olar.

Birbaşa verginin göründüyü kimi, ödəyicisi gəliri əldə edən şəxs, dolay verginin ödəyicisi isə əmtəənin istehlakçısıdır.

Vergiləri subyektinə görə 3 qrupa ayırmaq olar: fiziki şəxslərdən tutulan vergilər; müəssisə və təşkilatlardan tutulan vergilər; eyni zamanda həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərdən tutulan vergilər (qarışıq vergilər).

Misal olaraq fiziki şəxslərdən tutulan vergilərə gəlir vergisini, fiziki şəxslərin əmlak vergisini, vərəsəlik və ya bağışlanma yolu ilə keçən əmlakdan vergini və s. göstərmək olar.

Mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksizlər, müəssisə və təşkilatların əmlakından tutulan vergivə s. müəssisəvə təşkilatlardan tutulan vergilərə daxildir.

Qarışıq vergilərələ vergilərdirki, onları həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər ödəyirlər. Məsələn, dövlət rüsumları, bəzi gömrük rüsumları və s.

Ödəniləyi büdcənin səviyyəsinə görə vergiləri 2 qrupa ayırmaq olar: təsbit olunmuş vergilər və tənzimədi vergilər.

Birbaşa və bütövlükdə konkret büdcə və ya qeyri-büdcə fonduna köçürülən təsbit olunmuş vergilərdir.

Tənzimədi vergilər isə müəyyən nisbətdə həm respublika, həm də yerli büdcələrə köçürülür. Respublikamızda məsələn, hüquqi şəxslərdən tutulan mənfəət

vergisinin müəyyən faizi respublika büdcəsinə, müəyyən faizi isə yerli büdcəyə köçürülür.

Yuxarıda sadalanan vergilərin təsnifatına uyğun olaraq növlərə bölünməsi yeganə qayda deyil, onları başqa əlamətlərə görə də növlərə ayırmaq olar.

İqtisadi kateqoriya kimivergilərin əsası . Büdcənin yeganə gəlir mənbəyi vergilər deyildir: o büdcəyə və digər mərkəzləşdirilmiş dövlət fondlarına maliyyə vəsaiti cəlb edilməsinin yalnız bir formasıdır. Məsələyə tarixi səpkidə baxıldıqda da məlum olur ki, onlar dövlət gəlirlərinin heç də ilk forması deyillər.

Dövlət gəlirlərinin ən qədim forması məlum olduğu kimi, (hərbi qənimət nəzərə alınmazsa) *domen* yaxud dövlət əmlakı, xəzinə torpaqları və meşələrdən daxil olan gəlirlər idi. İlk əvvəl (Şərqdə uzun müddət) onlar hökmdarların mülkiyyətində idilər. Onlardan gələn gəlirlər və bütövlükdə dövlət gəlirləri, ümumi-hüquq deyil, xüsusi-hüquq gəlirləri hesab edilirdilər. Dövlət gəlirlərinin digər mühüm mənbəyi *reqali*, yəni xəzinənin müstəsna inhisar gəlirləri idi. İstehsalın və fəaliyyət növlərinin müəyyən sahələri xəzinənin inhisar hüququna aid edilir, əhalinin özəl fəaliyyət sahəsindən, dövrüydən çıxarıldı. Onlar, əslində vergilərə keçid mərhələsini təşkil edirdilər.

Reqalidən müxtəlif üsullarla vəsait alınır. Bu və ya digər istehsal sahəsini dövlət müstəqil istismar edər və məhsulları yüksək inhisar qiyməti ilə (məsələn, duz inhisarı) sata bilərdi. Yaxud bu istehsal sahəsini icarəyə verərdi. Gəlir alınmasının həmin üsulundan (reqalidən istifadə hüququ) indi də geniş istifadə edilir. Məsələn, faydalı qazıntıların çıxarılması hüququ üçün lisenziya ödəmələri və s.

Reqalının çoxsaylı növləri mövcud idi: sənaye, məhkəmə, sikkə, gömrük və sahibsiz əmlakdan alınan reqali. Sahibi olmayan və prinsip etibarını ilə heç kimə məxsus ola bilməyən hər şey xəzinənin varidatı hesab edilirdi. Bu və ya digər təbii hadisə, məsələn, külək reqali hesab edilirdi ki, bu da son nəticədə külək dəyirmanları üzərində dövlət inhisarının yaradılmasına gətirib çıxardı. Su və yerin tərkisi də reqalının adi növü idi. Bu vaxta qədər bütün dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycan da, tarixi və mədəni abidələrə aid olan dəfinə dövlət reqalisi hesab edilir.

Ərazidən keçmək hüququ üçüngömrük reqalisi müəyyən edilən yığımlardan ibarət idi və müasir gömrük rüsumlarına bənzəyirdi.

Sikkələri kəsmək hüququnu – dövlət suverenliyinin əlamətlərindən biridir. Lakin, tarix boyu dövlətlər qədər saxta sikkə buraxan olmamışdır. Tam çəkisi olmayan, yaxud qiymətdən düşmüş pulların dövriyyəyə buraxılması çox vaxt dövlətlərin sikkə reqalisindən gəlir çıxarılmasının ən geniş yayılmış forması idi. Sovet dövlətinin dövriyyəyə buraxmış olduğu banknotları müxtəlif bəhanələrlə tez-tez dövriyyədən götürməsi, onların dəyişdirilməsinin vaxt və miqdar baxımından məhdudlaşdırılması, qızıl məzmununun azaldılması (1961-ci il pul islahatında olduğu kimi) indiki yaşlı nəslin hələ də yaxşı yadındadır.

Digər çoxlu reqali növləri də keçmişdə mövcud olmuşdur. Sənaye bütövlükdə reqali elan edilə bilərdi və bu zaman müəssisələr qeydiyyatdan keçirilərkən, yaxud da, patent verilərkən rüsum tələb olunurdu. Yeni məhsullar (tütün, kofe, kakao), insan ehtirası (qumar, şahmat), dəbdəbə əşyaları reqali elan edilirdi.

Dövlət inhisarı sənayedə getdikcə iqtisadi münasibətlərin inkişafında buxova çevrildi. Özəl mülkiyyətin, bazar münasibətlərinin genişlənməsi getdikcə dövləti təsərrüfat həyatından sıxışdırıb çıxarmağa başladı. Sonralar yalnız ictimai zərurətlə əlaqədar olan reqalilər saxlanıldı. Dövlətin təsərrüfat həyatındakı rolu isə qazanc əldə etmək sahəsindən idarəçilik sahəsinə keçdi. Reqali əvəzinə getdikcə daha çox dövlət müəssisələrinin xərclərini ödəmək məqsədini güdən rüsumlar tətbiq edilməyə başladı. Beləliklə, dövlətin əsas gəlir mənbəyi kimi vergilərin tarixi iki yüz ildən də azdır və onlar dövlət büdcəsinin yeganə gəlir mənbəyi deyillər.

Hüquqi kateqoriya kimi vergilər. Vergilər həm iqtisadi, həm də hüquqi əhəmiyyəti olan kompleks kateqoriyadır. İqtisadi mahiyyətli vergilərin özünü onun dəyər kateqoriyası olmasında göstərir. Bu keyfiyyətdə vergilər öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün dövlət tərəfindən məcmuu daxili məhsulun bir hissəsi əvəzsiz olaraq cəlb olunan zaman meydana çıxan pul münasibətləri əks etdirir. Yəni, vergilərin iqtisadi mahiyyəti müəyyən edilərkən əsas götürülən başlıca meyar onun mahiyyətə cəmiyyətin maliyyə-büdcə sistemində daxil olmasıdır. (4)

Bir hüquqi kateqoriya kimi şərh edildikdələkin, verginin mahiyyəti daha dəqiq aydınlaşır. Çünki, birincisi, «vergi» kateqoriyasının məzmununun dəqiq aydınlaşdırılması ödəyicinin özəl mülkiyyət hüququnu məhdudlaşdıran qanunvericilik normalarının düzgün və birmənalı tətbiqinə yardım edir; ikincisi dəqiq vergi anlayışı vergilərin qoyulması və tutulması qaydalarını tənzimləyən qanunların hazırlanması zamanı çıxış nöqtəsi rolunu oynamalıdır; üçüncü «vergi» termininin düzgün başa düşülməsi vergi orqanlarının hüquq və səlahiyyətlərinin miqyasını dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Həm hüquqi mahiyyət, həm də hüquqi texnika baxımından vergiləri nəzərdən keçirmək olar.

Vergiləri parlamentin təsdiq etmək hüququ xalqın onları ödəməyə razılıq verməsini ifadə edir. Vergilərin hüquqi təbiəti bu baxımdan araşdırılmalıdır.

Xalqın təmsilçisi kimi parlaemntlə Vergilərin tutulması vergilərin tutulması razılaşıdırılır, lakin cəmiyyətin hər bir üzvü ilə ayrı-ayrılıqda razılaşıdırılmır. Bundan başqa çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda (avqust 2002-ci il Referendumu ilə) vergitutma məsələlərinin referendum yolu ilə həll edilməsinə qadağa qoyulmuşdur. Bu sahədə qoyulan məhdudiyət vergilərin hüquqi mahiyyətinin başlıca cəhətini-onların qoyulmasının birtərəfli xarakterini müəyyən edir.

Büdcəyə vergilərin ödənilməsi o deməkdir ki, subyektlərin mülkiyyəti dövlətin xeyrinə özgəninkiləşdirilir. Bu vergilərin əsas hüquqi əlamətidir. Başqa sözlə, vergi ödənilən zaman mülkiyyətçi gəlirinin (sərvətinin) bir hissəsi dövlət mülkiyyətinə keçir. Axırıncı ifadənin (dövlət mülkiyyətinə keçir) dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı vardır. Çünki, belə bir sual meydana çıxır: dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin ödəmələri vergi hesab edilməlidirmi? Çünki, onlar da vergi ödəyir. Ancaq, bu zaman mülkiyyətin dəyişməsi hadisəsi baş vermir.

Ənənvi olaraq dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən büdcəyə edilən ödəmələr sovet maliyyə hüququnda vergi hesab edilmirdi. Çünki, bu halda mülkiyyətin dəyişilməsi halı baş vermirdi, yalnız dövlət bölməsi arasında gəlirlər yenidən bölünürdü. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə vəziyyət dəyişmişdir. Burada

dövlət müəssisələri sahibkarlığın bərabərhüquqlu subyektlərinə çevrilmişlər. Ona görə də sovet dövründə mövcud olan həmin fikir artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Konkret olaraq vergilər vergi ödəyicisinin fərdi ehtiyacı üçün deyil, ümumi ictimai ehtiyacların ödənilməsi məqsədi ilə tutulur. Ona görə də, *vergi ayrılıqda götürülmüş fərdlər üçün əvəzsizdir*. Ödəyici tərəfindən verginin ödənilməsi konkret vergi ödəyicisinə dövlət tərəfindən hər hansı bir əvəz ödənilməsi üzrə heç bir öhdəlik doğurmur.

Qaytarılmamaq şərti ilə vergilər tutulur. Yalnız verginin qaytarılması verginin artıq ödənilməsi halda, yaxud hər hansı bir güzəşt nəzərdə tutulduqda mümkündür. Bu isə vergilərin qaytarılmaması şərtinə təsir etmir və dövlət tərəfindən birtərəfli qaydada müəyyən edilir.

Vergilər eyni zamanda pul vəsaitinin birtərəfli hərəkətini ifadə edir və onun prinsipləri mülki dövriyyəyə birbaşa ziddir. Ona görə də, vergitutmanın hərəkətverici mexanizmi yalnız məcburetmə ola bilər. Əksər hallarda məcburetmə tədbirlərinə əl atmağa ehtiyac yoxdur, çünki vergi ödəyicisi vergini müstəqil ödəyir. Lakin, müəyyən edilmiş vergitutma qaydalarından kənarlaşma olduqda sanksiyaların sadəcə tətbiqi təhlükəsi praktikada real nəticə verir.

Eyni zamanda vergi qanunlarına dövlətlə vergi ödəyicisi arasında maliyyə münasibətlərini tənzimləmə vasitəsi kimi baxmaq lazımdır. Onlar vergi ödəyicisinə öhdəlik, dövlət vergi orqanlarına isə – icazə verilən hərəkət dərəcəsini əks etdirir. Verginin məcburi xarakteri vergiyə özəl mülkiyyəti xəzinədən və onun agentlərinin qeyri-qanuni hərəklərindən qoruma vasitəsi kimi baxmağa mane olmur. Vergiyə həmçinin vətəndaşlar ilə onların birliyi olan dövlətin qanuni mənafe və hüquqlarını balanslaşdırma vasitəsi kimi də baxmaq lazımdır.

Vergi anlayışına yuxarıda gördüyümüz kimi, müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən (iqtisadi hüquqi, sosial və s.) yanaşmaq mümkündür. Bu zaman qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq vergitutmanın müxtəlif aspektləri nəzərə alınır. Qanunvericilikdə verginin tərfi bu ödəmənin əsas cəhətlərini göstərmək və bununla da hakimiyyət orqanlarının həmin cəhətlərə malik olan ödəmələri müəyyən etmə imkanlarını məhdudlaşdırmaq məqsədilə verilir. Təcrübədə dövlət

orqanları tərəfindən vergi mahiyyəti daşıyan, lakin, vergi adlanmayan məcburi ödəmələrin qoyulması hallarına rast gəlmək olur. «Vergi» anlayışı qanunvericilikdə dəqiq müəyyən edilmədikdə belə halların qanuni olub-olmadığını sübut etmək çətinidir.

Azərbaycanda qanunvericilik qaydasında vergilərin tərfi Vergi Məcəlləsinin 11-ci maddəsində belə müəyyən edilmişdir. *«Vergi-dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə, köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir».*

Verilən tərfi vergilərin müəyyən edilməsində qanunverici orqanın müstəsna hüquqa malik olmasını vurğulayır. Göstərilən şərtlər daxilində adından asılı olmayaraq, hər hansı bir ödəmə (mükəlləfiyyət, yığım və s.) əgər qanunla qoyulmayıbdırsa qeyri-qanunidir. İcra hakimiyyəti vergitutma sahəsində qanunlarla idarəçiliyə nisbətən daha sıxı bağlıdır.

Tərifdə o da vurğulanır ki, vergi ödəyicisi vətəndaş deyil, mülkiyyətçidir. Verginin ödənilməsi özəl mülkiyyət hüququndan doğan sosial mükəlləfiyyətdir (borcdur). Özəl mülkiyyət vergi ödəməklə cəmiyyətin mənafeyinə xidmət edir.

Verginin mülkiyyətçi tərəfindən ödənilməsi həmçinin onu göstərir ki, vergi hüququnda bərabərlik heç də hər kəs tərəfindən eyni miqdarda ödənilən can vergisi şəklində təmin edilmir. Mülkiyyətçi vergiyə cəlb edilərkən mülkiyyət ödəyicilərin iqtisadi bərabərliyi kimi düşünülür və öz ifadəsini onda tapır ki, iqtisadi potensial müqayisə edilməklə ödəyicilərin həqiqi vergi ödəmə qabiliyyəti aşkara çıxarılır və əsas götürülür. Bu vergitutmanın əsas qaydalarından biridir.

Vergi münasibətlərinin iştirakçıları dairəsi bütövlükdə ödəyici və dövlətin siyasi-hüquqi münasibətlərindən asılı deyildir. Mülkiyyəti vergiyə cəlb etməklə dövlət özünün vergi suverenliyini bir qayda olaraq, onun ərazisində fəaliyyət göstərən bütün şəxslərin əldə etdiyi gəlirlərə, onun ərazisində yerləşən əmlaka, onun ərazisində özünü göstərən əmtəə və xidmət tələbinə şamil edir.

Verginin tərifində onu da vurğulayır ki, vergi gəlir əldə etmək (maliyyə təminatı) məqsədilə qoyulur. Sosial əhəmiyyətli nəticə əldə etmək məqsədilə vergi

ödəyicilərinin davranışına təsir göstərmək vergiqoymada əsas meyar ola bilməz. Hər bir vergi tənzimləyici rolunu oynamaq qabiliyyətinə malikdir. Onun üçün çox vaxt güzəşt müəyyən edilməsi, ya da əksinə, sərtləşdirmə üsulundan istifadə edilir.

Bununla yanaşı vergi şəxsin ödəmə qabiliyyətindən çıxış edir və ona vergi öhdəliyi hüdudundan kənarında hərəkət azadlığı verir. Vergi qazanmağa vadar etmir, yalnız qazancın bir hissəsinə iddia edir. Tənzimləyici vergilər bu prinsipi pozur. Əvəzsiz və qaytarılmamaq şərtilə alınan hər növ məcburi ödəmələr vergi deyillər. Məsələn, məhkəmənin hökmü və ya qərarı ilə üçüncü şəxsin və ya dövlətin xeyrinə alınan cərimələr həmin şərtlərə uyğun olsa da vergi deyillər.

Tərifindən görünür ki, vergi alınmasında məqsəd hansısa konkret xərcin deyil, ümumiyyətlə dövlət məsrəflərinin ödənilməsidir. Dövlət məsrəflərinin əsas maddələri bu və ya digər mənbədən asılı ola bilməz. Bu prinsip vergitutmanın əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir. Lakin, bu qayda məqsədli vergilər qoyulması kimi istisnaya da yol verir.

Bir hüquqi mexanizm olaraq vergi öz qarşısına xərclərin ödənilməsi üçün zəruri olan konkret vəsaitin toplanması kimi birbaşa məqsəd qoymur. Həmin xərclər təbiidir ki, əvvəlcədən planlaşdırılır, lakin nəzərdə tutulan məbləğ vergitutmaya imperativ təsir göstərmir. Toplanan vergilərin məbləği büdcə haqqında Qanunda deyil, vergi haqqında Qanunda müəyyən edilən qaydalardan asılıdır.

Verilən tərfi verginin yuxarıda onu rüsum və yığımlardan ayırmağa imkan verir. Rüsum və ya yığım ödənilərkən həmişə konkret məqsəd (rüsum konkret olaraq nə üçün alınır) və xüsusi mənafe güdülür (Ödəyici ödənişin əvəzli olduğunu bu və ya digər dərəcədə bilavasitə hiss edir). Vergilər də məqsədli ola bilərlər (məqsədli vergilər), lakin onlar heç vaxt əvəzli olmur.

1.2 İqtisadiyyatın tənzimlənməsində vergi mexanizmlərindən istifadə

İqtisadiyyatın idarəedilməsi və tənzimlənməsi proseslərindən bazar münasibətləri dövləti azad etmir. Dövlətin təsərrüfat subyektlərinin istehsal-maliyyə fəaliyyətinə bilavasitə müdaxiləsini bu proseslər əhatə etməməsi əsas məsələlərdəndir. Bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün lazım olan normal şərait dövlət tərəfindən qurulmalı, bu mexanizmlərdən biri və əsas olan vergilərin köməyi ilə həmin proseslərin tənzimlənməsi ön planda olmalıdır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi səviyyəsi məlumdur ki, müxtəlif olan ölkələrdə iqtisadi inkişaf səviyyəsi eynidir. İqtisadiyyata daha çox dərəcədə təsir edən ölkə İsveçdir. Almaniya, ABŞ və Yaponiya kimi ölkələr də dövlət tənzimləmə işləri ilə daha az məşğul olur. Dövlətin iqtisadi tənzimlənməsinin əsas aləti olmaqla vergilər iqtisadiyyata təsirin maliyyə-iqtisadi sisteminin bir hissəsi kimi çıxış edir. Ölkənin vergi sisteminin dövlət yaratmaqla müəyyən maliyyə siyasətinin məqsədləri üçün ondan istifadə etməyə çalışır. Buna görə də vergi siyasəti maliyyə siyasətinin nisbətən müstəqil istiqaməti kimi formalaşır.

Ölkənin vergi siyasəti dedikdə, ölkə iqtisadiyyatının normal inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılması üzrə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi, maliyyə və hüquqi tədbirlərin və həmçinin maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi hesabına dövlətin və cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplarının maliyyə tələbatlarının təmin olunması məcmusu başa düşülür. Vergi siyasətini həyata keçirərkən dövlət vergilərə məxsus funksiyalara söykənir və fəal vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bu funksiyalardan istifadə edir. İqtisadi vəziyyətdən və iqtisadi inkişafın müəyyən mərhələsində dövlətin prioritet hesab etdiyi məqsədlərdən asılı olaraq vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Vergi siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla onun həyata keçirilməsinin forma və metodlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Vergi siyasəti nəzərə almaq lazımdır ki, büdcə siyasətinin tərkib hissəsi olub, büdcənin gəlir hissəsinin formalaşdırılmasına xidmət edir və büdcənin xərc hissəsi nəzərə alınmadan həyata keçirilə bilməz.

Dövlətin iqtisadi inkişafın cari mərhələsində üstün hesab etdiyi məqsədlərdən, iqtisadiyyatın vəziyyətindən asılı olaraq vergi siyasətinin müxtəlif tiplərindən istifadə olunur. Vergi siyasətinin üç tipi bir-birindən fərqləndirilir:

- maksimal vergilər siyasəti;
- optimal vergilər siyasəti;
- sosial yönümlü yüksək dərəcəli vergilər siyasəti.

Maksimal vergilər siyasəti zamanı yüksək vergi dərəcələri tətbiq etməklə, vergilərin sayını artırmaqla, vergi güzəştlərini ixtisar etməklə dövlət vətəndaşlardan mümkün qədər çox maliyyə vəsaitləri toplamağa çalışır. Belə vergi siyasəti ayrıca götürülmüş konkret vergi ödəyicisi və ümumiyyətlə cəmiyyət üçün iqtisadi inkişafa heç bir ümid yeri qoymur. Belə siyasət bu səbəbdəndə, bir qayda olaraq, fəvqəladə hallarda, məsələn, iqtisadi böhranlar, müharibələr zamanı həyata keçirilir. Uzun müddət bu siyasətin həyata keçirilməsi bir sıra mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər:

- vergilərbirincisi, ödənildikdən sonra vergi ödəyicisinin maliyyə ehtiyatları qalmır, bu isə istehsalın genişləndirilməsini qeyri-mümkün edir. Nəticədə iqtisadi artımın səviyyəsi aşağı düşür və iqtisadiyyatda tənəzzül başlayır;

- ikincisi, vergidən yayınma hallarının kütləvi şəkil almasına səbəb olur;
- üçüncüsü isə “gizli iqtisadiyyat”ın miqyası genişlənir.

Optimal vergilər siyasəti zamanı dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri üçün vergi yükünü yüngülləşdirir, onların inkişafına təkan verən əlverişli vergi mühiti yaradır. Bu isə dövlət xərclərinin azalmasına, ilk növbədə, sosial proqramların məhdudlaşdırılmasına səbəb olur.

Vergi siyasətinin üçüncü tipi həyata keçirilərkən dövlət kifayət dərəcədə yüksək vergilər tətbiq etməklə nəzərə çarpacaq sosial müdafiə proqramları işləyib hazırlayır. Büdcə gəlirlərinin böyük hissəsi bu zaman müxtəlif sosial fondların artırılmasına yönəldilir.(5)

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsi metodlarından biridirmaksimal vergi siyasətidir. Bu zamandövlət kifayət qədər yüksək vergitutma səviyyəsi müəyyən edir, vergi güzəştlərini azaldır və vergi novlərinin sayını artırır. Dövlət bu cür vergi siyasətinin nəticələrini əvvəlcədən fikirləşmədən daha böyük məbləğdə maliyyə resurslarını ölkə vətəndaşlarının əlindən alır. Həqiqətdə, hər bir vergi ödəyicisinin və ümumiyyətlə, cəmiyyətin maksimal vergi siyasətini həyata keçirilən zaman iqtisadi inkişafa heç bir imkanı olmur. Adətən belə vergi siyasəti iqtisadi inkişaf iqtisadi böhran həddinə çatdıqda, müharibə baş verdikdə və digər fəvqəladə hallarda aparılır. Ölkəmizdə maksimal vergi siyasəti iqtisadi islahatların başlanmasının ilk illərindən və müstəqil vergi sistemi tətbiq edildikdən sonra aparılmağa başlanmışdır. Maksimal vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə kifayət qədər iqtisadi, sosial və hüquqi zəminin olmamasına baxmayaraq bu siyasət həyata keçirilmiş və aşağıdakı kimi ciddi neqativ nəticələrin alınmasına gətirib çıxarmışdır:

- vergi ödəyicilərində birincisi, vergilər ödənildikdən sonra praktiki olaraq sərbəst maliyyə resursları qalmamış və geniş təkrar istehsal üçün imkan olmamışdır. Ölkə iqtisadiyyatı ilbəl iqtisadi böhrana doğru irəliləmiş, bütün sahələrdə istehsalın artım tempi sürətlə aşağı düşməyə başlamışdır;

- ikincisi, geniş miqyas almış vergidən yayınma nəticəsində də dövlət büdcəyə çatacaq vəsaitlərin yalnız yarısını yığa bilmişdir. Bu zaman vergi orqanında qeydiyyatda duran leqal vergi ödəyicilərinin üçdə biri heç bir vergini ödəməmiş, praktiki olaraq hər ikinci vergi ödəyicisi qanunda nəzərdə tutulmuş məbləğdən az vergi ödəmiş və hər altı vergi ödəyicisindən yalnız biri özünün vergi öhdəlikləri üzrə dövlətlə düzgün qaydada və tam həcmdə hesablaşmışdır;

- üçüncüsü, kütləvi xarakter halını almış “gizli iqtisadiyyat” ekspert qiymətləndirilməsinə əsasən istehsal səviyyəsi 25-40% intervalında olmuşdur.

İqtisadi inkişaf siyasətini vergi siyasəti reallaşdırmalıdır. Dövlət sahibkarlar üçün minimal vergi dərəcələri müəyyən etməklə vergi yükünü yumşaldır və öz xərclərini, ilk növbədə, sosial proqramlara yönəldilən məsrəfləri azaldır. Bu siyasətin əsas məqsədi kapitalın prioritet inkişafını təmin etmək və investisiya

fəallığını stimullaşdırmaqdır. Ölkə iqtisadiyyatında iqtisadi inkişaf siyasəti staqnasiyanın iqtisadi böhrana keçmə təhlükəsinin yarandığı hallarda tətbiq edilir. Səksəninci illərin əvvəlində ABŞ-da istifadə olunmuş vergi siyasətinin bu metodu “reyqanomika” adını almışdır.

Ölkənin vergi siyasətinin təhlili zamanı onun subyektləri, formalaşması prinsipləri, alətləri, məqsəd və metodları kimi anlayışları fərqləndirmək lazımdır.

Respublikamızda vergi siyasətinin subyektinə respublika (rayonlar), Muxtar respublika və yerli özünüidarəetmə orqanları (bələdiyyələr) daxildir. Vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş səlahiyyətlər çərçivəsində vergi siyasətinin hər bir subyektə vergi müstəqilliyinə malikdir. Subyektlər vergi siyasətini həyata keçirərkən vergi ödəyiciləri, ümumiyyətlə, iqtisadiyyat üçün əlverişli şərait yaratmaqla onların iqtisadi maraqlarına müsbət təsir edə bilirlər.

Vergi siyasətinin nəticələri ilk növbədə, onun əsasını hansı prinsiplərin təşkil etməyindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Vergi sisteminin formalaşmasının aşağıdakı əsas prinsipləri bir-birindən fərqləndirilir:

- vergi sisteminə birbaşa və dolaylı vergilərin nisbəti;
- vergi sisteminə progressiv vergi dərəcələrinin tətbiqi və onların artma dərəcəsi;
- vergi sisteminə vergitutmanın diskretliliyi və ya fasiləsizliyi;
- vergi sisteminə vergi güzəştlərinin tətbiqi dairəsi, onların xarakter və məqsədləri;
- vergi bazasının formalaşması metodlarının müəyyən edilməsi;
- ölkədə vergi ödəyiciləri üçün vergitutmanın oxşarlıq dərəcəsi və müxtəlif növ gəlirlər;
- mövcud olan güzəşt və imtiyazlardan istifadə sistemi və onların məqsədli təyinatı.

Dövlət sabit iqtisadi inkişaf şəraitində qeyd olunan prinsiplərdən istifadə etməklə məhsul (iş, xidmət) istehsalı həcmi, investisiya fəallığını və iqtisadiyyatın inkişafının keyfiyyət göstəricilərini stimullaşdırır.

Vergi siyasəti həyata keçirilən zamandövlətin iqtisadiyyatın

tənzimlənməsində iştirakı vergi dərəcəsi, vergi güzəştləri, vergitutma bazası və bir sıra digər vergi alətlərinin köməyi ilə təmin edilir. Dövlət vergi alətlərindən istifadənin birbaşa və dolaylı metodlarından istifadə edir.

Tənzimləmə və stimullaşdırma proseslərində dövlətin birbaşa təsirinin xarakterik nümunəsi kimi vergi güzəştlərindən istifadə etməklə vergidən tam və yaxud qismən azad etməni misal göstərmək olar. İqtisadiyyatın yeni sahələrinin və ya fəaliyyət növlərinin dövlət tərəfindən inkişaf etdirilməsi və ölkənin qeyri-əlvərişli regionlarına investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması üçün vergitutma bazası gəlir və ya mənfəət olan ayrı-ayrı vergi növləri üzrə vergidən tam azad etmə tətbiq olunur. Adətən 3-5 il müddəti ərzində həyata vergidən bu növ azadolmalar keçirilir, 90-cı illərin əvvəllərində respublikamızın vergi təcrübəsində iqtisadi islahatların başlanmasının ilk vaxtlarından xarici investisiyalı birgə müəssisələr maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ilk iki ili ərzində mənfəət vergisi ödəməkdən tam azad edilmişdi. Bunun nəticəsində də ölkəmizə xarici investisiya axını getdikcə güclənmişdir. Bu da müsbət hal kimi qiymətləndirilmişdir.

Vergi mexanizmləri vasitəsilə dövlət gəlirlərinin tənzimlənməsi siyasəti vergi dərəcəsi və vergi güzəşti alətlərinin köməyi ilə təmin olunur.

Gəlirlərin tənzimlənməsi istiqamətində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi vergi dərəcələri sayılır. O, vergitutma bazasının və ya onunun bir hissəsinin faizini müəyyən edir. Vergi qanunvericiliyində elə bir ciddi dəyişiklik etmədən yalnız tətbiq olunan vergi dərəcələrində düzəliş etməklə dövlət vergi tənzimlənməsini həyata keçirə bilər.

Ölkədə vergi dərəcələrinin differensiasiyası istiqamətində ayrı-ayrı vergi ödəyicisi kateqoriyaları üçün vergi siyasətinin həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli sərəmə alınır. Vergi dərəcəsi dövlətə gəlirlərin tənzimlənməsi siyasətində prioritetlərin dəyişilməsini vaxtında və sərəməli şəkildə həyata keçirməyə və maliyyə qanunvericiliyinin çevikliyinə təmin etməyə imkan verir.

Ölkədə vergi dərəcəsinin əsas rolu dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün o müxtəlif növ vergi dərəcələrindən – proporsional, proqressiv və reqressiv vergi dərəcələrindən istifadəyə imkan yaratmasından ibarətdir. Proqressiv və reqressiv

dərəcələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onların köməyi ilə təkcə müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin səviyyəsi tənzimlənmiş, həm də müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin formalaşması həyata keçirilir.

Bununla yanaşı vergi dərəcələri hesabına mərkəzləşdirilmiş vergi sistemi kifayət qədər çevikdir, bu da hər il vergi dərəcələrini müəyyən etməklə ölkədə mövcud olan iqtisadi konyunkturaya müvafiq olaraq səmərəli vergi siyasətinin aparılmasına imkan verir.

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli bir vasitəsi vergi güzəştləridir. Bu, tələb olunan şərtlərə cavab verən hər bir fiziki və hüquqi şəxsə vergidən tam və yaxud qismən azadolma hüququ verilməsi ilə əlaqədar ola bilər.

Qanunvericilikdə müxtəlif növ və formalı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar vergi güzəştlərinin edilməsi nəzərdə tutulur. Vergi güzəştlərinin sistemləşdirilməsinin dünya vergitutma praktikasında tətbiqi müəyyən çətinlik yaradır. Ona görə ki, onlar dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində marağı olduğu, onun ayrı-ayrı sahibkarlıq fəaliyyəti növlərini və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrini stimullaşdırmaq və ya əksinə, stimullaşdırmamaq istədiyi hallarda tətbiq oluna bilər.

Ölkənin vergi ödəyicilərinə bu və ya digər vergi güzəştlərini verməklə dövlət ilkin olaraq vergi tənzimlənməsinin müxtəlif iqtisadi proseslərə təsirini gücləndirir. İstənilən dövlətdə güzəştlərin verilməsinin forma və metodları daim dəyişilir və inkişaf edir. Aşağıdakıları ən çox istifadə olunan tipik formalı vergi güzəştlərinə misal göstərmək olar: gəlirin, mənfəətin və yaxud digər vergitutma obyektinin tam və ya qismən vergidən azad edilməsi; zərərin növbəti illərin mənfəəti hesabına silinməsi; aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi; müəyyən fəaliyyət növünün və ya həmin fəaliyyət növündən alınan gəlirin tam və qismən vergidən azad edilməsi; ayrı-ayrı sosial qrupların vergiyə cəlb edilməməyi; ödənişə möhlət verilməsi və onun təxirə salınması və s.

Nəzərə almalıyıq ki, investisiya fəaliyyəti də vergi stimullaşdırılmasının bir obyektidir. Belə ki, əksər ölkələrdə istehsal təyinatlı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə, habelə, bu məqsədlər üçün alınmış və istifadə edilmiş bank

kreditlərinin ödənilməsinə yönəldilən vergiyə cəlb olunan mənfəət vergidən tam azad edilir. Bir sıra ölkələrin vergitutma sistemində gəlir vergisinə və bir sıra digər vergilərə cəlb olunmayan xüsusi investisiya fondlarının yaradılması nəzərdə tutulur.

Təcrübədə bir sıra ölkələrdə vergi güzəştlərinin köməyi ilə kiçik müəssisələrin yaradılması, xarici kapitalın cəlb olunması, iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı üçün fundamental əhəmiyyətə malik elmi-texniki işlərin hazırlanması, ekoloji layihələr və dünya bazarı üçün rəqabətqabiliyyətli məhsulların buraxılmasına imkan verən yüksək texnologiyaya malik yeni istehsalların yaradılması stimullaşdırılır.

Səmərəli iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq, iqtisadi və maliyyə böhranlarının nəticələrini yumşaltmaq məqsədi ilə ayrı-ayrı vergi güzəştləri həyata keçirilir. Əsas fondların yeniləşdirilməsi, kapitalın təmərküzləşməsi və xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması üçün dövlət ödəmələrin təxirə salınması və vergi ödənişinə möhlət verilməsi kimi vergi güzəştlərindən istifadə edir. Təsərrüfat subyektlərinin gəlirinə və yaxud mənfəətinə vergilər hesablanarkən bir sıra ölkələrdə hesabat ilindəki zərərin növbəti ilin və yaxud illərin mənfəəti hesabına silinməsi təcrübəsi həyata keçirilir.

Bəzi ölkələrdə mülkiyyət formasından asılı olaraq müxtəlif növ vergi güzəştləri nəzərdə tutulur. Məsələn, dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin torpaq vergisinin ödənilməsindən azad edilməsi, bir sıra hallarda iri dövlət müəssisələrinin mənfəətinə müəyyən vergi güzəştlərinin nəzərdə tutulması və s. Ölkədə xarici investisiyaların stimullaşdırılması məqsədi ilə vətəndaşlıqdan asılı olaraq müxtəlif növ vergi güzəştləri nəzərdə tutula bilər.

Dövlətin büdcə xərclərinin kəskin artımı ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif növ güzəştlərin verilməsinin nizama salınmasını bütün ciddiliyi ilə tələb edir. Bu da vergi güzəştlərinin geniş miqyasda tətbiqinin vergitutma bazasının azalmasına gətirib çıxarması ilə əlaqədardır. Daha yüksək vergi dərəcələrini tətbiq etməyə məcbur olaraq dövlət büdcə daxilolmalarını lazımi səviyyədə saxlayır.

Başqa bir tərəfdən, fəaliyyət növündən asılı olmayaraq bütün vergi

ödəyicilərinin bərabər surətdə vergiyə cəlb olunmasının əsas prinsipi pozulur və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin müəssisələri üçün bərabər olmayan şərait yaranır.

Vergi siyasətinin əsas vasitəsi vergitutma bazasının formalaşması sayılır. Respublikada dövlət qarşısında müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərinin artımı və azalması bu göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu da iqtisadi inkişafın müvafiq artması (azalması), istehsalın genişləndirilməsi və investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün əlavə stimulyə və ya əksinə, məhdudiyət yaradır.

Əksər ölkələrin amortizasiya ayırmaları ilə əlaqədar olaraq vergitutma sistemləri vergitutma bazasının formalaşdırılmasının müxtəlif formalarını nəzərdə tutur. Əsas kapitalın dəyərinin fiziki aşınmaya uyğun gələn normalara müvafiq deyil, artırılmış ölçüdə silinməsi istehsal məsrəflərinin süni artırılmasına və müvafiq olaraq mənfəətin, eləcə də vergi ödənişlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Bir çox ölkələrin qanunvericiliyi ilə yeni avadanlıqların dəyərinin yarısının amortizasiya ayırmaları şəklində birdəfəlik silinməsinə icazə verilmişdir. Amortizasiya ayırmalarının qeyri-bərabər silinməsi metodundan bir sıra ölkələrdə istifadə olunur: ilk bir-iki il ərzində avadanlıqların dəyərinin daha böyük hissəsinin silinməsi, ayrı-ayrı avadanlıq qrupları üzrə isə xidmət müddətinin əvvəlində birdəfəlik silinmə həyata keçirilir.

İqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olan vergi siyasəti nisbətən müstəqil istiqamətdir. Ölkədə həyata keçirilən vergi siyasətinin nəticələrindən asılı olaraq dövlət özünün iqtisadi siyasətində müəyyən dəyişikliklər edir.

Respublikamızda vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müsbət addımlar atılmışdır. Müasir dövrdə keçid iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən Vergi Məcəlləsi hazırlanmış və qanuni qüvvəyə minmişdir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı xeyli dərəcədə ölkədə həyata keçirilən vergi siyasətindən asılıdır. Dövlətin vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş hüquqi normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi siyasəti vəsaitlərin

vergi sistemi vasitəsilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini güdür. Dövlət orqanlarının elmi cəhətdən əsaslandırılmış hüquqi fəaliyyəti kimi vergi siyasəti geniş təkrar istehsalın tələbatını təmin etməlidir. Onun əsas məqsədi vergi ödəyicilərindən vergilərin tutulmasının hüquqi qaydalarını təmin etməklə bərabər vergitutmanın təsiri altında formalaşan iqtisadi münasibətlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsidir.

Ölkədə gələcək nəzərə alınmaqla hazırlanan vergi siyasəti vergi strategiyası, cari anda həyata keçirilən vergi siyasəti isə vergi taktikası adlanır. Hər bir dövlətin vergi siyasəti, iqtisadi, siyasi və digər fərqlərə baxmayaraq ilk növbədə dövlətin özünün təkrar istehsal prosesinin fəal iştirakçısı kimi çıxış etməsilə müəyyən olunur. Cəmiyyətin qarşısında duran iqtisadi və sosial məsələlərin həll edilməsi dövlətin əsas məqsədidir, bu da vergi siyasətinin formalaşmasına öz təsirini göstərir.

Dövlətin vergi siyasətinin məqsəd və vəzifələri konkret iqtisadi şəraitdən asılıdır. Məqsəd və vəzifələr müəyyən edildikdən sonradövlət onların həyata keçirilməsi üsullarını işləyib hazırlayır. Bu və ya digər üsuldən istifadə edilməsi konkret vəziyyətdən asılıdır. Müvafiq normativ aktların qəbul edilməsi yolu ilə dövlətin vergi siyasəti həyata keçirilir.

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edən müstəqil Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət çərçivəsində çevik vergi siyasəti həyata keçirilir.

Azərbaycan respublikasında aparılan vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında, rezident və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və son nəticədə mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.(20)

Bu siyasətidövlətin aparmaqla vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üsulları onun əldə etməyə çalışdığı məqsədlərdən asılıdır. Müasir şəraitdə vergi siyasətini həyata keçirməyin aşağıdakı üsullarından istifadə olunur:

- ölkədə vergi ödəyicisinin üzərinə düşən vergi yükünün dəyişdirilməsi;
- ölkədə vergitutmanın bir üsul və formalarının digəri ilə əvəz edilməsi;
- ölkədə bu və ya digər vergilərin yayılma dairəsinin dəyişdirilməsi;
- vergi ödəyicilərinə vergi güzəştlərinin daxil edilməsi və ya ləğvi;
- ölkədə vergi dərəcələrinin differensiallaşdırılmış sisteminin tətbiqi və s.

Nəzərə almalıyıqki, bir sıra amillərin təsiri nəticəsində vergi siyasətinin məqsədləri formalaşır. Bu baxımdan ölkədəki sosial və iqtisadi vəziyyət, cəmiyyətdə sosial-siyasi qüvvələrin yerləşməsi ən mühüm amillərdir. Hal- hazırkı şəraitdə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə vergi siyasəti aşağıdakı məqsədlərə nail olmaq məqsədini güdür:

- İqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin iştirakı;
- iqtisadi və sosial siyasəti həyata keçirmək üçün hakimiyyətin bütün səviyyələrinin lazımi həcmdə maliyyə ehtiyatları ilə təmin edilməsi;
- dövlətin gəlirlərin tənzimlənməsi siyasətinin təmin edilməsi.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində vergi siyasəti aparılarkən dövlətin iştirakı vergi dərəcəsi, vergi güzəştləri, vergitutma bazası kimi vergi alətləri vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Dövlət vergi dərəcəsini dəyişməklə vergi qanunvericiliyinin əsasına toxunmadan, yalnız müəyyən edilmiş dərəcələrdə düzəliş aparmaqla vergi tənzimlənməsini həyata keçirə bilər. Müəyyən kateqoriyadan olan vergi ödəyiciləri, ayrı-ayrı sahələr və regionlar üçün vergi dərəcələrini differensiallaşdırmaqla nəzərəcarpacaq səmərə əldə etmək olar.

Vergi dərəcəsi ilə yanaşı vergi güzəştləri vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli alətlərindən biridir. Bu onunla əlaqədardır ki, müəyyən tələblərə cavab verən hər bir vergi ödəyicisi vergi ödəməkdən qismən və ya tamamilə azad edilə bilər. Ölkədə aktiv vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə qanunvericilik tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinin forma və növlərindən asılı olaraq vergi

güzəştləri verilməsi üçün çoxsaylı və müxtəlif əsasların verilməsinin müəyyən edilməsi də imkan verir.

Vergi ödəyicilərinə dövlət bu və ya digər vergi güzəştlərini verməklə müxtəlif iqtisadi proseslərə vergi rəqulyatorunun təsirini aktivləşdirir. İstənilən dövlətdə vergi güzəştlərinin verilməsinin forma və üsulları daim dəyişir.

Ölkədə investisiya fəaliyyəti vergi stimullaşdırmasının ən geniş yayılmış obyektidir. Belə ki, bir çox ölkələrdə bu məqsədə yönəldilmiş mənfəət vergidən tam və ya qismən azad edilir. Ölkədə vergi güzəştləri vasitəsi ilə kiçik müəssisələrin yaradılması, xarici kapitalın cəlb edilməsi, iqtisadiyyatın inkişafı üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edən elmi-texniki layihələr təşviq edilir.

Dövlətin vergi siyasətinin əsas alətlərindən biri də vergi bazasının formalaşmasıdır. Müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərinin həcminin artıb-azalması məhz ondan asılıdır. O, istehsalın genişləndirilməsi və investisiya layihələri üçün əlavə stimullar və ya məhdudiyətlər yaradır.

Əslində dövlətin vergi siyasəti, mümkün qədər çox qopartmağa deyil, sahibkarlığın inkişafına kömək göstərməyə xidmət etməlidir. Bu mənada etatizm xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Etatizm fransız sözü olub etat - dövlət sözündən götürülmüşdür, dövlətə ictimai inkişafın məqsəd və ali nəticəsi kimi baxan siyasi fikir cərəyanıdır. Etatizmin xarakterik əlamətləri aşağıdakılardır:

- ölkədə dövlətin maraqlarına üstünlük verilməsi;
- ölkədə subyektlərin vəzifələrinin onların hüquqlarına nisbətən birinciliyi;
- ölkədə dövlətin vergi özbaşınalığı.

Vergi özbaşınalığı dedikdə dövlətin onun maliyyə sahəsindəki münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsindəki müstəsna səlahiyyətlərinin nəticəsidir. Eyni zamanda, çünki vergitutmanı obyektiv şəkildə mövcud olan iqtisadi, ictimai-siyasi amillər şərtləndirdiyi üçün dövlət qeyri-məhdud şəkildə vergi sahəsinə müdaxilə edə bilməz. Məhz buna görə də vergilərə yalnız dövlətin saxlanması üsulu kimi deyil, həm də demokratiyanın ayrılmaz elementi kimi baxmaq lazımdır.

Hələ qədim zamanlardan dövlət vergitutma mexanizmlərindən yalnız

iqtisadi deyil, həm də siyasi məqsədlər üçün istifadə etmişdir. Məsələn, Sovet dövlətinin ötən əsrin 20-ci illərində yeritdiyi vergi siyasəti buna misaldır.

Təsərrüfatçılıq nəzəriyyəsi və praktikasını vergi siyasətinə bir sıra tələblər irəli sürür. Bu tələblər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- səmərəli vergi siyasəti üçün baza təşkil edən elmi yanaşmalara əməl edilməsi;
- dövlətin real iqtisadi və maliyyə imkanlarının, cəmiyyətin inkişafının konkret tarixi mərhələlərinin nəzərə alınması;
- dünya təcrübəsinin və əvvəlki təsərrüfat və maliyyə quruculuğundakı təcrübənin ətraflı təhlili;
- vergi siyasəti konsepsiyası işlənilib hazırlanarkən nəticələrin proqnozlaşdırılması;
- təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- ölkənin obyektiv imkanları, iqtisadiyyatın vəziyyəti, maliyyə potensialı barədə dəqiq informasiyadan istifadə edilməsi.

Ölkədə konkret məsələlərin həlli zamanı vergi siyasətinin çoxcəhətli və geniş diapazonlu olması əvəzsizdir və vergiləri mühüm ümumi iqtisadi kateqoriyalarla bir sətərə qoyur.

İqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və ya məhdudlaşdırmaq imkanı əldə etmək üçün dövlət vergi siyasətini dəyişir, vergi mexanizmləri ilə manipulyasiya edir. Belə tənzimləmənin məqsədi şirkətlərin daxili və xarici fəaliyyəti üçün ümumi vergi abı-havasının yaradılmasıdır.

Ölkədə dövlətin vergi siyasəti aparılan iqtisadi siyasəti əks etdirməklə bərabər özü müstəqil əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət, məhz həyata keçirilən vergi siyasətinin nəticələrindən asılı olaraq öz iqtisadi siyasətində lazımı düzəlişlər edir.

Önemli məsələlərdən biri, dövlətin vergi siyasətinin elmi nəzəriyyəyə əsaslanmasıdır. İqtisadçı alimlər tərəfindən işlənilib hazırlanmış elmi konsepsiyalar vergi siyasətinin əsasında durur. Onun düzgünlüyü isə praktikada yoxlanılır.

Hər il üçün Azərbaycan Respublikasında qəbul edilən Dövlət büdcəsi haqqında Qanun Vergi Məcəlləsinə əsaslanan qanundur hesab edilir. Nəticə olaraq

bu da respublikada aparılan iqtisadi siyasətin, o cümlədən də vergi siyasətinin, mövcud qanunvericilik bazasına əsaslandığını göstərir. Mövcud olan elmi və qanunvericilik bazasına əsaslanan siyasət isə onun reallıq dərəcəsini artırır.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətlərini özündə birləşdirən Vergi Məcəlləsinəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi bazisin inkişafını stimullaşdırmaq, rəqabətə davamlı məhsullar istehsal edən müəssisələrin vergi yükünü azaltmaq, müxtəlif üsullarla kapital qoyuluşunu cəlbedici etmək istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar açır.

Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş Vergi Məcəlləsi ölkəmizdə vergi sistemini, vergitutmanın ümumi əsaslarını, vergilərin müəyyən edilməsi, ödənilməsi və yığılması qaydalarını, vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçıların vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələrini, vergi nəzarətinin forma və metodlarını, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti, dövlət vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının vergi məəcəlləsinin Vergi Məcəlləsinin əsas məqsədi aşağıdakı mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsidir:

- vahid vergi məkanında onun bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin hüquqi mexanizmlərinin yaradılması, ədalətli, sabit, vahid vergi sisteminin bərqərar olması;
- ölkədə sahibkarların və dövlətin balanslaşdırılmış maraqlarının nəzərə alınması;
- vahid vergi hüququ bazasının formalaşdırılması, vergi hüquqpozmalarına görə məsuliyyət sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Ölkədə vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasındakı qarşılıqlı vergi münasibətlərini keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çıxaran bütün prosesual halları Vergi Məcəlləsi nəzərdə tutur.

Azərbaycan respublikasında Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan vergilərdən

başqa digər növ vergilər tətbiq edilə bilməz. Hər il üçün tətbiq olunan dövlət vergilərinin dərəcələri Vergi Məcəlləsində müəyyən edilən dərəcələrdən yüksək ola bilməz.

vergi siyasətinin mahiyyətinin aşkar edilməsinin ilkin şərti vergi münasibətləridir. Dövlətlə təsərrüfat subyektləri arasında olan dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılması ilə bağlı münasibətlər vergi münasibətlərinin əsasını təşkil edir.

Praktikada dövlət vergi siyasətini vergi mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirir. Vergi mexanizmi vergitutmanın idarə edilməsinin təşkilati-hüquqi forma və üsullarının məcmusudur.

Dövlət bu mexanizmə vergi qanunvericiliyi vasitəsi ilə hüquqi forma verir. Vergi mexanizminin yaradılması aşağıdakı mərhələlərdən ibarət ardıcıl prosesdir:

- ölkədə müasir mərhələdə vergi siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin edən vergi münasibətlərinin müəyyən edilməsi;

- vergi mexanizminin praktiki tətbiqi;

- informasiyanın yığılması, vergi mexanizminin fəaliyyətinin müsbət və mənfi cəhətlərinin aşkar edilməsi üçün nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi vergi münasibətlərinin müəyyən edilmiş forma və üsullarına əməl edilməsinin yoxlanılması;

- mövcud vergi sisteminin təhlili, onun qiymətləndirilməsi və vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanması.

Müxtəlif təşkilati-hüquqi üsullardan, normalardan, alətlərdən istifadə olunaraq vergi münasibətləri prosesi idarə olunur.

Vergi münasibətlərinin təşkili üsullarını təyin etməklə dövlət onları qanunlar, Prezident fərmanları və digər normativ xarakterli aktlar şəklində rəsmiləşdirir, ödənişlərin növlərini, vergi dərəcələri və güzəştlərini və s. müəyyənləşdirir. Bu baxımdanda, vergi mexanizmi müxtəlif üstqurum alətləri (vergi dərəcələri, vergi güzəştləri və s.) vasitəsilə vergitutmanın dövlət tərəfindən idarə edilməsinin təşkilati-hüquqi norma, üsul və formalarının məcmusudur.

Vergi mexanizmi vergi münasibətlərinin təşkilinin təkcə forma və üsullarını

deyil, həm də onların kəmiyyət və keyfiyyətinin müəyyən edilməsi üsullarını özündə birləşdirir.

Vergi dərəcəsi, vergi güzəştinin həcmi, ümumi daxili məhsulun vergilər vasitəsilə büdcəyə alınan hissəsi, vergilərin yığım səviyyəsi və s. kəmiyyət parametrlərinə malik olan vergi mexanizmi elementlərinə aiddirlər.

Ölkədə vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyi, cəmiyyətin iqtisadi inkişafına, investisiya siyasətinin həyata keçirilməsinə vergilərin təsiri və s. isə keyfiyyət parametrlərinə malik olan vergi mexanizmi alətlərinə aiddirlər.

Vergi mexanizmi vergi nəzəriyyəsinin bu anlayışı iqtisadi kateqoriya kimi şərh edən bir sahəsidir. Bu proses zamanı yaranan münasibətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- hüquqi tənzimləmə və reqlamentləşdirmə;
- vergi planlaşdırması və proqnozlaşdırması;
- ölkədə vergitutmanın idarə edilməsi;
- vergi nəzarəti.

Reqlamentləşdirmə və hüquqi tənzimləmə dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən vergi tənzimlənməsinin təşkili üzrə qanunvericilik aktlarının işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsidir. Büdcə haqqında qanun, vergilər haqqında qanunlar və digər analoji normativ sənədlər belə reqlamentləşdirici sənədlərdir. Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi mövcud qanunvericilik və hökumətin qərarları əsasında təlimat və digər sənədlər işləyib hazırlayırlar. Öz səlahiyyətləri çərçivəsində bu sənədlər onlara vergi münasibətlərinin təşkilinin vergi intizamına əməl edilməsini təmin edən, iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə imkan yaradan, dövlətin iqtisadi inkişafının müasir vəziyyətinin tələblərinə cavab verən vahid qaydalarını təyin etməyə imkan verir.(22)

Mərkəzi hakimiyyət tərəfindən vergi planlaşdırması, iqtisadiyyatın inkişafının məqsədli təmayülünə uyğun olaraq proseslərin koordinasiyası, bütün sahə və regionların inkişafının balanslaşdırılması yolu ilə, obyektiv surətdə fəaliyyət göstərən iqtisadi qanunları nəzərə almaqla, iqtisadiyyatın iradi tənzimlənməsidir. Vergi proqnozlaşdırması vergitutma konsepsiyasını işləyib

hazırlayır, iqtisadi inkişafın perspektivlərini nəzərə alır, vergiyə cəlb edilmənin rəsmi qaydalarını qanunvericilik yolu ilə təsbit edir, vergilər üzrə büdcəni təsdiq edir.

Ölkədə vergi tənzimlənməsi xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində texnologiyanın yeniləşdirilməsinə, investisiya proseslərinə, büdcənin balanslaşdırılmasına iqtisadi təsir göstərilməsini təmin edir. Vergi tənzimlənməsi bazar şəraitində bazar tənzimlənməsi xarakteri daşıyır, düz və tərs əlaqələr əsasında istehsalçı və istehlakçıların sərbəst qarşılıqlı fəaliyyətini əks etdirir. İstehsalçıların ayrılması və onların maraqlarının bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməsi dağıdıcı hadisələrlə nəticələnə bilər. Deməli, bir tərəfdən bazar münasibətləri sərt rəqabət şəraitində ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin inkişaf etməsinə səbəb olur, digər tərəfdən isə istehsal olunmuş mal kütləsinin tələb və satışın imkanlarına uyğun gəlməməyi nəticəsində ayrılmış müəssisələr arasında təsərrüfat əlaqələrinin qırılmasına gətirib çıxarır. İstehsaldakı durğunluğun və bazardakı böhran təmayüllərinin qarşısının alınması üçün bazar münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi zərurəti də buradan yaranır. Vergi mexanizmi iqtisadiyyatın dinamik inkişafının tənzimləyicisi kimi çıxış edir.

Ölkənin mütəxəssislər aparatı tərəfindən, xüsusi üsulların, o cümlədən, vergi stimullarının köməyi ilə vergilərin idarə edilməsi həyata keçirilir.

Müasir təsərrüfatçılıq şəraitində vergilər üzrə idarəetmə qərarlarının elmi cəhətdən əsaslandırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi sisteminin idarə edilməsi vergi intizamına əməl edilməsinə, istehsalın inkişafının stimullaşdırılmasına yönəldilir. Vergi stimullarını vergi güzəştləri və vergi sanksiyaları təşkil edir. Vergilərin növündən, hesablama metodikasından, onlardan istifadənin məqsədindən asılı olaraq vergi güzəştlərinin xüsusiyyətləri müəyyən edilir. Dünya təcrübəsi vergi tənzimlənməsinin təşkilinin aşağıdakı prinsiplərini işləyib hazırlayıb:

- vergi güzəştlərinin tətbiqi seçim xarakteri daşımır;
- müstəsna olaraq dövlət investisiya proqramlarının yerinə yetirilməsini təmin edən vergi ödəyicilərinə investisiya güzəştləri verilir;

- dövlətin iqtisadi maraqlarına vergi güzəştlərinin tətbiqi zərər vurmamalıdır;
- vergi güzəştlərinin tətbiqi qaydası qanunla müəyyən edilir.

Vergi sanksiyaları ikili xarakter daşıyır. Əvvəla büdcə qarşısındakı öhdəliklərə əməl edilmədikdə sanksiyalar tətbiq edildiyinə görə onlar vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsini təmin edirlər. İkincisi isə, onlar təsərrüfat subyektlərini öz fəaliyyətində təsərrüfatçılığın daha səmərəli formalarından istifadə etməyə sövq edilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, sanksiyaların kəsərliyi nəzarəti və cəza tədbirlərini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin səmərəliliyindən asılıdır.

Hüquqi və fiziki şəxslərin ödədikləri vergilərin dövlət büdcəsinə vaxtında daxil olmasını, düzgün hesablanmasını vergi nəzarəti təmin edir.

İqtisadiyyatı stimullaşdırmaq üçün müxtəlif növ vergilərin seçilməsi, həm də onların hesablanması və büdcəyə ödənilməsinin uyğun norma və qaydalarının təmin edilməsi optimal vergi mexanizminin qəbul edilməsi deməkdir. Vergi güzəştləri və sanksiyalarının tərkibi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar vergi tənzimlənməsinin və onun tərkib hissəsi olan vergi nəzarətinin əsası kimi çıxış edirlər. Vergi mexanizmi vergi anlayışının daxili potensialının praktikada reallaşmasının iqtisadi-hüquqi üsulu kimi formalaşdığı üçün təkrar istehsal məqsədlərinə xidmət edir, ümumdövlət, korporativ və şəxsi iqtisadi maraqlar arasında nisbi tarazlığa nail olunmasına kömək göstərir. Funksional nöqtəyi-nəzərdən vergi mexanizminin elementlərinin fəaliyyəti iki altsistem üzrə məhdudlaşır: fiskal və tənzimləyici. Onlar arasında bərabər nisbətənlərin gözlənilməsi optimal vergi mexanizminin yaradıldığı barədə danışmağa əsas verir. Ölkədə iqtisadi və siyasi sabitlik olmadıqda bu vəzifənin yerinə yetirilməsi olduqca mürəkkəbləşir. Vergi taktikasının formalaşması və vergitutma strategiyasının seçilməsi zamanı daxil edilən vergi mexanizmi üçün bu şərtlərin ödənilməsi olduqca zəruridir. Vergi mexanizmi sırf subyektiv yanaşmalardan və məhdud maraqlardan asılı olmamalıdır.

Vergi mexanizminin şərti olaraq yuxarıda sadalanan bütün həlqələri arasında şərti olaraq sərhəd qoyulur, ona görə ki, praktikada onlar daim kəsişirlər, vergi tənzimlənməsi və vergi nəzarəti isə demək olar ki, bir tam kimi çıxış edirlər. Həm

vergi güzəştləri sistemi şəklində həvəsləndirici üsullardan, həm də cərimələr şəklində sanksiya üsullarından cari vergi tənzimlənməsi prosesində istifadə olunur.

Bununla yanaşı, vergi mexanizminin elementləri həm də müstəqil komplekslərdir, onların hər birinin özünün təşkili, qiymətləndirilməsi qaydaları mövcuddur.

Vergilərintənzimlənməsi, planlaşdırması, idarəedilməsi və nəzarət üsullarının bir-birindən fərqli olması onları müstəqil sahə kimi tədqiq etməyə, onlara xas olan qanunauyğunluqları müəyyən etməyə imkan verir. Buna əsasən də vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri işlənib hazırlanır.

Vergitutmanın elmi və praktikası ilə vergi mexanizminin bütün həlqələrinin mahiyyəti müəyyən edilmir. Məsələn, planlaşdırma, marketinq və digər elmlərin ümumi nəzəriyyəsi və praktikasının müddəaları əsasında vergi planlaşdırması həyata keçirilir. Eyni qaydalara da vergi tənzimlənməsi, idarəçiliyi və nəzarəti tabedir. İdarəetmənin ümumi nəzəriyyəsinin işləyib hazırladığı müddəalar onlar üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Nəzərə alınmalıdır ki, vergi planlaşdırmasının qarşısında duran vəzifələr birmənalı deyil. Yəni başqa sözlə, vergi planlaşdırması dövlət və korporativ vergi planlaşdırmasına bölünür, bu vəzifələr dövlət orqanları və ya müəssisələr tərəfindən qoyulmasından asılı olaraq bir-birindən fərqləndirilir. Birincinin məqsədi dövlət büdcəsinin tələbatının təmin edilməsi, ikincinin məqsədi isə vergi ödənişlərinin optimallaşdırılması, onların minimallaşdırılması üçün qanuni üsulların tapılmasıdır.

Dövlət, korporativ və şəxsi iqtisadi maraqlar vergi tənzimlənməsi, idarəedilməsi və nəzarəti sahələrində də toqquşduğundan onlar da birmənalı deyillər. Büdcə-vergi tənzimlənməsi, vergitutmanın idarəedilməsi və büdcə vergi nəzarəti xüsusi, özlərinə məxsus üsullarla həyata keçirildiyinə görə, onların öz məqsəd və vəzifələri var.(11)

Ölkədə büdcə gəlirlərinin formalaşması, vergi məbləğlərinin ərazi və regionlar arasında yenidən bölüşdürülməsi zamanı yaranan hüquqi və maliyyə

münasibətləri vergi mexanizminin daxili məzmununu təşkil edir. Vergi mexanizminin qurulması xüsusiyyətlərini təşkilati-iqtisadi və maliyyə münasibətləri sistemi müəyyən edir.

Göstərilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, vergi mexanizminə yalnız vergilərin yığılması prosesinin gedişatına dövlətin operativ müdaxiləsi mövqeyindən yanaşmaq düzgün deyildir. Vergi mexanizmi belə yanaşma zamanı öz obyektiv xarakterini itirir və pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsinin subyektiv bir vasitəsinə çevrilir. Vergi mexanizmində obyektiv və subyektiv başlanğıc üzvi bir vəhdət təşkil edir və onlar arasındakı tarazlığı qoruyub saxlamaq lazımdır.

II Fəsil. VERGİ ÖDƏNİŞLƏRİNİN İQTİSADI TƏHLİLİ VƏ ONUN SƏMƏRƏLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycanda vergi ödənişlərinin müasir vəziyyətinin təhlili

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatı son bir neçə ildə yüksək sürətlə inkişaf edir. Möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında aparılan uğurlu iqtisadi siyasət öz bəhrələrini verməkdədir. 2013-cü ildə Ümumi Daxili Məhsul istehsalı 57708.2, mln. manat olmuş, 2012-ci illə müqayisədə Ümumi Daxili Məhsul 5,0 faiz real artmış, bu da orta səviyyəli inkişaf etmiş ölkələrin göstəricilərinə uyğundur. Bu zaman qeyri-neft sektoru üzrə artım 8,3 faiz təşkil etmişdir. 2013-cü il də daxil olmaqla son yeddi ildə ölkə iqtisadiyyatı 2 dəfədən çox, onun qeyri-neft sektoru 2,3 dəfə artmışdır.

Yaxıntarixə nəzər salsaq görürük ki, 1991-ci ildə siyasi və iqtisadi mustəqillik əldə etdikdən sonra inzibati-amirlik usul-idarəsinə soykənən formasiyadan yeni, azad sahibkarlıq və bazar münasibətlərinə əsaslanan sosial-iqtisadi quruluşa keçid tamamlanmışdır. Hazırda ölkəmiz daha yüksək sosial-iqtisadi dircəliş mərhələsinə qədəm qoymaqladadır. Bu gün qarşıya innovativ və yeni çağırışlara cavab verən müasir iqtisadi sistemi formalaşdırmaq məqsədi qoyulmuşdur. Sözügedən sistemi qurmaq üçün 19 noyabr 2011-ci ildə prezident İlham Əliyev tərəfindən “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” Konsepsiyasının hazırlanması ilə bağlı

sərəncam imzalanmışdır. Konsepsiyada ilk novbədə, umumi daxili məhsulun artımını qeyri-neft-qaz sektorunun inkişafı hesabına təmin etmək, iqtisadiyyatın diversifikasiya prosesini sürətləndirmək, umumi daxili məhsulun tərkibində və dövlət budcəsinin formalaşmasında təbii ehtiyatlar amilinin azaldılması, qeyri-neft amilinin regionların hesabına üstünlüyünün təmin edilməsi, ixracın təşviq edilməsi və yerli muəssisələrin xarici bazarlara çıxışına nail olmaq əsas məqsədlərdir.(4) Təbii ki, iqtisadiyyatda nəzərdə tutulan bu missiyalar vergi orqanları qarşısında yeni vəzifələr qoyaraq onların yeni formalaşmış biznes mühitinə uyğunlaşmasını tələb edir. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinin daim təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Azərbaycan respublikasında bu baxımdan 2001-ci ilin yanvarın 1-dən quvvəyə minən Vergi Məcəlləsi mustəqil Azərbaycanın həyatında yeni tarixi bir hadisə olaraq vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması sahəsində atılmış muhum addımlardan biri kimi çıxış etdi.(1) Ölkəmizdə vergi sferasında aparılan islahatların tərkib hissəsi kimi qabaqcıl dünya təcrübəsinə əsaslanan vergi xidməti quruculuğu davam etmiş, xidmətin muasir Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində əməli addımlar atılmışdır. Həyata keçirilən transformasiyanın muhum tərkib hissələrindən biri “Azərbaycan Respublikasında vergi inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi dövlət proqramı”nın reallaşdırılması olmuşdur. Dövlət başçısının 2005-ci il 12 sentyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş dövlət proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində vergi orqanlarında idarəetmə sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, vergilərin könüllü ödənilməsi sisteminin, vergi ödəyicilərinin huquqlarının qorunması, vergidən yayınma halları ilə mübarizənin gücləndirilməsi, vergilərin məcburi ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və vergi borclarının yaranmasının qarşısının alınması istiqamətində muhum işlər görülmüşdür. Vergi orqanlarının ən muhum strateji məqsədlərini muəyyən edən dövlət proqramının icrası cərcivəsində 5 əsas strateji istiqaməti əhatə edən tədbirlər kompleksi həyata keçirilmişdir. Xüsusi vurğulamaq istərdim ki, ABŞ Xəzinədarlıq Departamentinin, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının ekspertləri vergi inzibətçiliğinin

təkmilləşdirilməsi üzrə dövlət proqramını inkişaf edən ölkələr və MDB dövlətləri üçün nümunəvi strateji proqram kimi qiymətləndirmişlər. 2006-cı ildə vergi menecmentinin elektron qaydada qurulmasına imkan verən Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sisteminin (*AVİS*) tətbiqinə nail olunmuşdur. Vergilər Nazirliyi digər dövlət strukturları və qurumlarla elektron məlumat mübadiləsi qurmuşdur. Vergilər Nazirliyi ilə Mərkəzi Bank və banklar arasında elektron sənəd mübadiləsi haqqında kollektiv saziş imzalanmışdır.

Sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatının 2008-ci ildən “bir pəncərə” prinsipi tətbiq edilməklə aparılması göstərilən elektron xidmətlərin mühüm tərkib hissəsi olmaqla vergi ödəyiciləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən çox müsbət qiymətləndirmişdir. Azərbaycanda 2008-ci ildə ilk dəfə ƏDV inzibətçiliyi prosesində vergi nəzarətinin tam elektronlaşdırılmasına imkan verən ƏDV depozit hesablarının tətbiqinə başlanmışdır. Ölkədə vahid ƏDV depozit hesabının tətbiqi ƏDV üzrə vergidən yayınmaların qarşısının alınmasına, eyni zamanda, vergi ödəyicilərinin ƏDV üzrə inzibati yükünün azaldılmasına da şərait yaratmışdır.⁽¹⁾ Qlobal böhran şəraitində belə, Prezident İlham Əliyevin tapşırığı əsasında Azərbaycanda vergi yükünün azaldılması yolu ilə real sektorun təşviqi haqqında qanunverici qərar qəbul edilmiş, 2009-cu ildə vergi qanunvericiliyinə ciddi dəyişikliklər olunmuşdur. Nəticə etibarlı ilə 2010-cu ilin yanvarından mənfəət vergisi 22 faizdən 20, fiziki şəxslər üçün gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi 35 faizdən 30 faizədək azaldılmış, fərdi sahibkarlar üçün isə bu dərəcə 20 faizədək endirilmişdir. Hazırda isə fiziki şəxslərin gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi 25 faizdir.⁽¹⁾ Vergi dərəcələrinin azaldılması real sektorda büdcə gəlirinin bir hissəsinin saxlanılması məqsədilə qəbul edilmişdir. Başqa sözlə, bu tədbirlər iqtisadi fəallığın stimullaşdırılmasına yönəlmiş və onun sayəsində müəssisələrin gəlir və mənfəəti artmış, nəticədə vergitutma bazasının genişlənməsi hesabına dövlət büdcəsinə daxilolmalar artmışdır. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin 2010-cu ildə tətbiq etməyə başladığı innovativ texnologiyalardan biri də “onlayn karguzarlıq” sistemidir. Bu sistem vasitəsilə e-hökumət quruculuğunun əsas tərkib hissələri olan “vətəndaş-dövlət”, “biznes-dövlət” və “biznes-biznes”

munasibətləri muasir beynəlxalq standartlar səviyyəsində təşkil edilmişdir. 2010-cu ildən etibarən nağd hesablaşmaların aparılması üzərində nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi məqsədilə vergi ödəyicilərinin nəzarət-kassa aparatlarının yaddaşındakı məlumatların GPRS şəbəkəsi vasitəsilə vergi orqanlarının məlumat bazasına oturulmasına başlanılmışdır. 2011-ci il yanvar ayının 1-də 2011-2015-ci illəri əhatə edən “Vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin inkişafı Konsepsiyası” təsdiq olunmuş, vergilərin konullu odənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və daha əlverişli biznes muhitinin formalaşdırılması məqsədilə vergi ödəyicilərinə xidmət terminalları yaradılmışdır. 2011-ci il iyulun 1-dən sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərin dövlət qeydiyyatı elektron formata keçirilmişdir. Respublikada həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də vergilərin iqtisadi fəallığa stimullaşdırıcı təsirini artırmaq, investisiyaları təşviq etməkdir. Vergi dərəcələrinin statistikasına nəzər salsaq görərik ki, vergi dərəcələri mərhələlərlə əsaslı şəkildə azaldılmışdır. Butun bunların nəticəsində Azərbaycan Respublikasında əksər vergilərin dərəcələri digər ölkələrdəki analoji vergi dərəcələrindən xeyli aşağıdır. Bununla yanaşı, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin hesablama mexanizmi sadələşdirilmişdir. Ölkə də kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləmək, onların vergitutma mexanizmini sadələşdirmək məqsədilə 2001-ci ildən sadələşdirilmiş vergi tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikasının vergi siyasətində islahatların muhum istiqamətlərindən biri dövlətlərarası ikiqat vergiqoymanın aradan qaldırılması haqqın da sazişlərin imzalanmasını göstərmək olar. Respublikamızda həyata keçirilən vergi islahatlarının əsas istiqamətlərindən biri də əlverişli vergi muhitinin yaradılması ilə xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsidir. Azərbaycan Respublikası tərəfindən bu məsələ ilə bağlı bir sıra beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır. Bu müqavilələrə əsasən investisiyaların təşviqi və qorunması, gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə munasibətdə ikiqat vergitutmanın aradanqaldırılması, nəqliyyat daşımalarını və kredit sazişlərini əhatə edir. Bundan əlavə, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına axınını stimullaşdırmaq, zəngin neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan

Respublikası ərazisində hasilatın pay bolgusu uzrə sazişlər əsasında karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici şirkətlər ucun müvafiq protokollarla tənzimlənen, Vergi Məcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi rejimli vergitutma mexanizmi də nəzərdə tutulmuşdur. Butun bu görülen tədbirlər son illərdə xarici vergi ödəyicilərinin sayının artmasına, xarici investisiyaların iqtisadiyyata axınının xeyli güclənməsinə səbəb olmuşdur.(1)

Bu baxımdan ümumiyyətlə, yuxarıda danışdığımız vergi islahatlarının nəticələri bu gün vergi qanunvericilik bazası olan vergi məəcəlləsində öz əksini tapır.

2001-ci il yanvar ayının 1-dən etibarən qüvvəyə minmiş Vergi Məcəlləsində belə ki, indiyidək çoxlu sayda əlavə və dəyişikliklər edilərək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır.

Aşağıdakı cədvəldə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları haqqında məlumatdan göründüyü kimi, vergi dərəcələrinin dəyişmə dinamikası və səmərəli vergi siyasəti tezliklə vergi daxilolmalarının artımına zəmin yaratmışdır.

(cədvəl 2.1)

<i>Vergi və digər ödənişlər</i>	<i>Daxilolmalar (min AZN)</i>				
	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>
ƏDV	1 271 462,7	1 387 662,7	1 483 585,3	1 723 917,5	
Aksizlər	452 027,4	417 394, 4	454 642,4	511 976,6	
Mənfəət vergisi	1 429 824,9	2 133 993,3	2 252 223,2	2 374 791,6	
Mədən vergisi	130 074,4	129 770,0	125 782,7	121 480,2	
Torpaq vergisi	35 311,2	35 321,0	30 596,1	33 113,2	
Əmlak vergisi	101 811,5	103 867,1	105 087,4	125 147,6	
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	590 235,1	715 656,2	812 958,4	859 656,6	
Dövlət rüsumu	89 519,1	104 804,8	103 186,3	123 229,5	
Yol vergisi	15 168,8	28 095,4	28 655,3	24 383,5	
Sadələşdirilmiş vergi	65 525,0	100 425,7	111 423,2	119 526,3	
Sair daxilolmalar	111 839,9	318 071,4	517 226,2	646 410,8	
Cəmi	4 292 800,0	5 475 062,0	6 025 366,5	6 663 633,4	

Cədvəldəki məlumatlardan göründüyü kimi 2013-cü ildə büdcəyə 6663633.4min. manat daxil olmuşdur ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə vergi daxilolmalarının artması deməkdir. Beləki 2013-cü ildə daxilolmalar 2012-ci ilə nisbətən

638266.9min manat və ya 9.6%, 2011-ci illə müqayisədə 1188571.4min manat və ya 17.84%, 2010-cu illə müqayisədə 2370833.4min manat və ya 35.6% artmışdır.(3)

Dunya Bankının "Doing Business 2012" və PWC şirkətinin "Paying Taxes 2012" hesabatlarına əsasən, vergi qanunvericiliyinin normalarına riayət edilməsinin sadəliyi subindikatorları üzrə Azərbaycanın göstəriciləri istər regional, istərsə də orta dünya göstəricilərindən yüksəkdir. Ölkəmiz "Paying Taxes 2012" hesabatında 2011-ci ildə vergi ödəmələrinin sadəliyi reytingində 26 pillə irəliləmişdir.

Vergi sisteminin son illər ərzində orta perspektivlər üçün inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən iki mühüm sənəd : “Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin strateji istiqamətləri” və “Vergi inzibətçiliyinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istifadə imkanlarının genişləndirilməsi haqqında” konsepsiyalar və 2011-2015-ci illəri əhatə edən “Vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin inkişafı Konsepsiyası” qəbul edilmiş və “Vergi qanunvericiliyi və inzibətçiliyinin təkmilləşdirilməsi üzrə 2009-2012-ci illər üzrə Stateji Plan” təsdiq edilmişdir. Hazırda haqqında danışdığımız məqsədlər cərcivəsində yaxın perspektivdə həyata keçirilməsi gözlənilən bəzi layihələrə nəzər salaq:

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, respublikamız daha yüksək sosial-iqtisadi inkişaf innovativ iqtisadiyyatına keçid mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu strateji məqsədlər və ölkənin maliyyə imkanlarının sürətlə artması vergi qanunvericiliyinin və inzibətçiliyinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması proseslərinin daha sürətlə aparılmasına tələblər və eyni zamanda imkanlar yaradır . Digər tərəfdən isə, təcrübələr göstərir ki, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş vergi nəzarətinin bütün usullarından istifadə etdikdə belə vergi orqanı pul vəsaitlərinin bütün hərəkətini aşkar etmək və bağlanan bütün kommertiya əqdlərinə nəzarət etmək iqtidarında deyildir. Nəticədə müəyyən dövrdən bir vergi islahatları aparılması zərurəti yaranır. İqtisadçılar belə hesab edir ki, hər 5-7 ildən bir əsaslı vergi islahatları, hər 2-3 ildən bir isə quvvədə olan vergi qanunvericiliyinin səmərəliliyinin dərin

təhlili aparılmalıdır.(6) Əgər belə bir təhlil mənfi nəticə çıxarmağa əsas verirsə, onda gecikmədən islahatlar aparmaq lazımdır. Belə bir tendensiya əsasən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə xasdır. Respublikamızda iqtisadiyyatın, o cümlədən büdcə sisteminin tənzimlənməsi üçün vergi sistemi qarşısında duran əsas məqsədləri, əsasən, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

-vergi sistemi maksimal dərəcədə sadələşdirilməsi. Ölkənin vergi sisteminin mürəkkəbliyi inzibati xərclərin artmasına səbəb olur ki, bu vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı qrupları arasında vergi yükünün qeyri-bərabər bölüşdürüldüyü fikrinə inam yaradır;

-ölkənin vergi sisteminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması. Büdcə gəlirlərinin yalnız vergi yükünün deyil, vergi bazasının genişləndirilməsi hesabına artırılması yaxın illər ərzində nəzərdə tutulur. Fiziki şəxslərin gəlir və hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin dərəcələrinin aşağı salınması, vergitutma bazasının genişlənməsi artıq ənənəvi hal alıb və bu tendensiyanın gələcəkdə də davam etməsi planlaşdırılır. Bundan başqa, Respublikamızın iqtisadi modeli sosial yönümlü olduğundan kiçik biznesin stimullaşdırılması üçün sadələşdirilmiş verginin tətbiqi davam etdirilməlidir ki, xüsusilə regionlarda kiçik biznes obyektləri rəqabətqabiliyyətli olsunlar və məşğulluq problemi tam həll olunsun;

-vergi sisteminin sabit və proqnozlaşdırılan olması, rəqabətliliyi təmin etməsidir;

-vergi orqanlarının əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması;

-vergi sahəsində Avropa İttifaqına uzv olan ölkələrlə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;

-vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması məqsədilə apelyasiya sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi.

Büdcə daxilolmalarının 2013-cü ildə 34,2 faizi və ya 6663633,4 mln. manatı Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi tərəfindən təmin edilmişdir.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin belə ki, sürətli artımına rəğmən, vergi orqanları 2004-cü ildə vergi daxilolmalarının proqnoz tapşırıqlara 102,6%, 2005-ci ildə 100,5, 2006-cı ildə 103,3, 2007-ci ildə 107%, 2010-cu ildə isə 96,1% əməl

tmışlər. 2010-cu ildə dövlət büdcəsinə 4292,8 milyon manat vəsait daxil olmuşdur ki, bu da 2009-cu illə müqayisədə 177,9 milyon manat və ya 4,3 faiz çoxdur. Ümumilikdə 2009-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə vergi daxilolmaları 1,6 dəfə artmasına baxmayaraq, vergi daxilolmalarının ümumi büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi 2009-cu ildəki 39,8 faizdən 5,6 bənd azalaraq 2013-cü il üzrə 34,2 faiz təşkil etmişdir. Sözügedən dövrdə vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi 11,5 faiz olmuşdur.

Əgər 2009-cu ildə büdcə gəlirləri 10325,9 milyon manata yaxın idisə, 2013-cü ildə bu rəqəm 19496,3 milyon manat olmuşdur. Büdcə daxilolmalarının mühüm bir hissəsi vergi daxilolmalarının payına düşür və onun xüsusi çəkisi 2008-ci ilədək artmış, sonradan isə öz yerini transfertlərə verməyə başlamışdır.

Cədvəl 2.2.2009-2013-cü illər üzrə UDM, büdcə gəlirləri və vergi daxilolmaları (*milyon manatla*)

Göstəricilər	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ümumi daxili məhsul	35601.5	42465	52082	54743.7	58182,0	59014,1
Büdcə gəlirləri	10325.9	11403	15700.7	17281.5	19496.3	18400,6
Vergi daxilolmaları	4113.400	4292.8	5475.062	6025.37	6663.6	7113,6224
Vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	11.5	10.1	10.5	11.0	11.5	12,0
Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi, %	39,8	37,6	34,9	34,9	34,2	38,5

Yuxarıda qeyd olunan statistik göstəricilərə əsasən (cədvəl 2.1), 2009-2014-cü illər ərzində ÜDM 1,7 dəfə, büdcə gəlirləri 1,8dəfə, vergi daxilolmaları isə 1,7 dəfə artmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə belə çox hallarda rast gəlinən bu halı ölkəmizdə həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq qiymətləndirmək lazımdır.

Vergi daxilolmalarının mühüm bir hissəsinin qeyri-dövlət sektorunun payına düşməsi ölkə rəhbərliyinin özəl sektorun inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlamasının və bu sahəyə xüsusi önəm verməsinin təzahürüdür.

Cədvəl 3. ÜDM və vergi daxilolmalarının artım sürəti (%-lə)

İllər	ÜDM-in əvvəlki ilə nisbətən artımı (müqayisəliqiymətlə)	Vergidaxilolmalarının əvvəlki ilə nisbətən artımı	Fərq
2001	109,9	113,6	3,7
2002	110,6	117,3	6,7
2003	111,2	121,1	9,9
2004	107,0	122,1	11,9
2005	126,4	142,0	15,6
2006	134,5	190,1	55,6
2007	125,0	167,6	42,6
2008	110,8	126,3	18,5
2009	109,3	71,6	-37,7
2010	105,0	104,4	-0,6

Cədvəl 3-də illər üzrə ÜDM və vergi daxilolmalarının artım sürətini müqayisə etsək görərik ki, vergi daxilolmalarının əvvəlki ilə nisbətən artımı ÜDM-nin əvvəlki ilə nisbətən artımından 2 dəfə, hətta 2007-ci ildə 2.7 dəfə çoxdur. Bu isə vergi sisteminin səmərəlilik göstəricisi kimi xarakterizə oluna bilər. Bunun əsasını da son illərdə vergi sisteminin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, vergi orqanları əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyələrinin artırılması, ölkədə əlverişli vergi mühitinin yaradılması və sivil vergi xidmətinin formalaşdırılması təşkil edir.

Cədvəl 4. 2008-2013-cü illər üzrə vergi daxilolmalarının daxilolma mənbəyinə görə bölgüsü (milyon manatla)

	Göstəricilər	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
1.	Gəlirlərdən (mənfəətdən) vergilər	3489,5	1911,1	2020,1	2849,7	3065,0	3234,5	3211,1
1.1.	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	627,2	581,9	590,2	715,7	813,0	859,7	980,2
1.2.	Mənfəət vergisi	2862,3	1329,2	1429,9	2134,0	2252,0	2374,8	2302,9
2.	Mülkiyyətdən vergilər	170,9	108,9	152,3	167,3	164,4	182,6	176,6

2.1.	Əmlak vergisi	112,9	66,2	101,8	103,9	105,1	125,1	141,2
2.2.	Torpaq vergisi	30,6	26,2	35,3	35,3	30,6	33,1	35,4
2.3.	Yol vergisi	27,365	16,463	15,169	28,095	28,655	24,384	22,3
3.	Mal və xidmətlərdən alınan daxili vergilər	2859,2	2978,8	3114,9	3220,7	3464,2	3934,7	3520,2
3.1.	ƏDV	1910,9	2012,8	2082,5	2222,7	2366,9	2710,0	2048,7
3.2.	Aksiz	395,8	417,4	452,0	417,4	454,4	511,9	740,2
3.3.	Mədən vergisi	486,9	485,1	514,9	480,2	531,5	593,3	116,1
3.4.	Sadələşdirilmiş vergi	65,6	63,5	65,5	100,4	111,4	119,5	153,3
4.1.	Sair daxilolmalar	234,5	237,5	111,8	318,0	517,2	646,4	461,9

Cədvəl 4-də göstərilədiyi kimi, 2008-2014-cü illər üzrə vergi daxilolmalarının daxilolma mənbəyinə görə bölgüsü vergi sisteminin tərkib komponentlərinin səmərəlilik göstəricilərini özündə əks etdirir. Belə ki, yuxarıdakı cədvəldə 2008-2014-cü illər üzrə vergi sistemində tətbiq olunan vergi növləri üzrə artım sürəti göstərilir. 2014-cü ildə tədiyyə növləri üzrə aparılan təhlil 9 vergi və tədiyyə növü üzrə vergi proqnozlarının yerinə yetirildiyini (yol vergisi istisna olmaqla) və daxilolmaların 2013-cü ilə nisbətən artdığını göstərir.

2.2 Azərbaycan Respublikasında vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması

Vergi daxilolmalarının bazar iqtisadiyyatı şəraitində proqnozlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vergi daxilolmalarının başqa sözlə desək, elmi cəhətdən proqnozlaşdırılmasının perspektiv inkişaf planının işlənilib hazırlanmasında, büdcə-vergi siyasətinin əsas xarakteristikalarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol vardır.

Vergi sistemində proqnozlaşdırma qarşıya qoyulmuş tapşırıqları daha optimal əsaslandırmağa, inkişaf perspektivini müəyyən etməyə imkan yaradır.

Büdcə gəlirlərində vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması qərarların hazırlanmasının və qəbul edilməsinin əsasını təşkil edir. Vergi gəlirləri üzrə proqnozlaşdırmanın əsas vəzifəsi büdcə tapşırıqlarının kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini müəyyən etmək və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının perspektiv

proqramını iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaqdır. Burada qanunvericilik bazasında işlənilib hazırlanmış vergi konsepsiyası vergi proqnozlaşdırılmasının əsasını təşkil etməlidir. Bütçə gəlirlərində vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının əsas məqsədi onun uzaq perspektiv üçün yerinə yetirilməsidir. Bu baxımdan, vergi gəlirləri üzrə daxilolmaların gələcək dövr üçün planlaşdırılmasının taktika və strategiyaları müəyyən edilməlidir.

Bütçə tapşırıqlarının vergilər üzrə düzgün işlənilib hazırlanması, rüblər üzrə vergi daxilolmalarının müəyyən edilməsində taktiki vəzifələri yerinə yetirir. Bu vəzifələrin həlli vergitutmada strateji məqsədlərin tətbiqini hüquqi bazada müəyyən edir. Bu halda, vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması üzrə aparılmış elmi tədqiqatların nəticələri cari vergi öhdəliklərinin icrası zamanı faktiki müəyyən edilmiş hesabat və analitik göstəricilərə əsaslanmalıdır. Bu məlumatların toplanması və işlənməsi cari il üçün vergitutmada müsbət və mənfi halların aşkarlanmasına imkan yaradır.(17)

Vergi taktikası - hakimiyyət orqanları və idarələrinin kompleks praktiki fəaliyyətində vergi tənzimlənməsinin və nəzarətinin həyata keçirilməsi, bütçənin təsnifatlaşdırılması bölməsində olan maddələr üzrə bütçə gəlirlərinin ümumi strukturunun işlənilib hazırlanmasını özündə əks etdirir. Burada keyfiyyətə əsaslanan taktiki addımların mahiyyəti bütçənin tamlığını və bütün səviyyələrdə vaxtında yerinə yetirilməsini müəyyən edir.

Ölkənin vergi xidməti orqanları bütçə üzrə vergi münasibətlərində operativ vergi müdaxiləsi metodlarından geniş istifadə edərək, vergi pozuntularının qarşısını alırlar. Aparılmış yoxlamalar zamanı ödənilməmiş vergi məbləğləri aşkara çıxarılır və həmin məbləğlərin ödənilməsinin təmin olunması nəticəsində bütçə tamamlanır. Bu da son nəticədə, bütün vergi sisteminin və ayrı-ayrı vergilərin səmərəliliyini müəyyən edir. Bütün bunlar qəbul olunmuş vergi konsepsiyasının həm optimallığını, həm də iqtisadi reallıqlara uyğun olaraq, vergitutmanın tənzimlənməsini zəruri edir. Cari maliyyə ilində vergi öhdəliklərinin icrasının yerinə yetirilməsində vergi münasibətlərinin məzmununun

analitik tədqiqatları – strateji vergi proqnozlaşdırılmasının uğurla həyata keçməsinə şərait yaradır.

İdarəetmənin nəzəriyyə və praktikasında strateji vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması mühüm yer tutur.

Orta müddətə vergi daxilolmalarının proqnozunun işlənilib hazırlanmasında aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilməlidir:

- ərazi və mülkiyyət üzrə gəlirlilik (burada Respublikanın maliyyə təminatı və büdcənin səmərəliyi əmsallarından istifadə olunmalıdır), respublikanın ayrı-ayrı istehsal sahələrinin texniki avadanlıqlarla təzələnməsinə olan tələbatı, əmək haqqı, Respublikanın resurs bazası, ölkənin idxal-ixrac əməliyyatları, istehsal və sosial infrastrukturun keyfiyyəti, nəqliyyat magistralları ilə təmin olunması və s. iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməlidir. Bu məlumatlar respublikanın məcmu gəlirlərini təşkil edir. Ona görə də, bu məlumatlar əsasında iqtisadi, maliyyə və vergi potensialının informasiya bazası müəyyən edilməli və dövrü olaraq təhlil edilməlidir.

- ölkənin iqtisadiyyatının iqtisadi inkişaf tempi nəzərə alınmaqla, vergi daxilolmalarının həcmnin proqnozlaşdırılması. Bu məlumatların büdcənin ayrı-ayrı maddələrinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, həmin məlumatlarda respublikanın resurslara olan tələbatları, subsidiyalar, subvensiyalar, dotasiyalara və transfert maliyyələşdirmələrə olan ehtiyacları daha ətraflı əks olunmalıdır. Respublikanın potensial gücünün müəyyən edilməsi, vergitutmada güzəştli recimin həyata keçməsinə şərait yaradır. Bu da vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin həllində mühüm rol oynayır.

- əmlakın bütün növlərinin hərtərəfli inventarizasiyası və iqtisadiyyatın resursa olan ehtiyacı əsasında respublikanın sosial-iqtisadi tələbatının proqnozlaşdırılması. Mülkiyyət münasibətlərində (o cümlədən dövlət, qeyri-dövlət və şəxsi) işə iqtisadi maraqların stimullaşdırılması mexanizmi üzrə lazımı işlər həyata keçirilməlidir.

- büdcənin kəsirinin, inflyasiya səviyyəsinin, və bazarın konyukturasının müəyyən edilməsi.

Fiskal məsələlər vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması zamanı yalnız reallaşmır, həm də vergi tənzimlənməsi sahəsində olan nəzarətin taktika və strategiyasının optimallaşdırılmasının əsasları qoyulur.

Büdcə gəlirlərində vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması zamanı maliyyə menecmentini baza ünsürlərdən biri kimi nəzərdən keçirmək tamamilə qanuna uyğundur. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının idarə edilməsi baxımından maliyyə menecmenti nəzərdən keçirilməlidir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin əsası kimi maliyyə menecmenti inkişaf etdirməlidir. Hazırki sistemin idarə edilməsini Maliyyə Nazirliyi və onun idarələri Vergilər Nazirliyi, Xəzinədarlıq və digər dövlət idarəetmə orqanları həyata keçirirlər. Dövlət tərəfindən vergi daxilolmalarının planlaşdırılmasının əsas məqsədi hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən vergilərin ödənilməsi nəticəsində, maliyyə resurslarının həcminin müəyyən edilməsidir. Bu resursların planlaşdırılması zamanı hakimiyyət orqanları əvvəlcə vergitutmanın mümkünlüyünün maksimum səviyyəsini müəyyən etməlidir. Bu, cəmiyyətin inkişafı ilə dövlət tələbatlarının artımı uçuşuna əsaslanmalıdır. Artan maliyyə tələbatlarının obyektivliyi iqtisadçı-alim A.Vaqner tərəfindən «eyni adlı» qanunda əsaslandırılmışdır. Bu qanun dövlət xərclərinin bir çox səbəblərdən (əhalinin artımı, qeyri-istehsal sahələrinin, xidmət sferasında olan tələbatlarının artması, əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və s.) daimi artan meylini müəyyən etmişdir.

Müəyyən dövr üçün vergi daxilolmaları üzrə müqavilə tapşırıqlarının hazırlanması bir-biri ilə əlaqədar olan məqsədlərlə bağlıdır. Bu məqsədlərə aşağıdakılar daxildir:

- ötən dövr ərzində iqtisadiyyatın inkişafında yaranmış meylləri uçota almaqla, vergi recimləri üzrə optimal variantların axtarışı;

- optimal vergiqoyma variantlarının qiymətləndirilməsində vergi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, vergi ödəyicilərinin qrupları və s. üzrə məqsədə uyğun şəkildə bölüşdürülməsi;

- gələcək dövr üçün tətbiq olunacaq vergi recimləri variantının üstünlüklərinin elmi cəhətdən əsaslandırılması;

-ötən dövr üzrə büdcənin icrasında ekspertlərin rəyi nəzərə alınmaqla, yeni dövr üçün vergi daxilolmaları üzrə gəlirlərin layihəsinin hazırlanması;

-hökumət və parlament tərəfindən qəbul olunmuş büdcə öhdəliklərinin müzakirəsi və büdcəyə daxil olacaq vergilərin müvafiq qanunlar əsasında dəqiq müəyyən edilməsi;

-bu işin həyata keçirilməsində həm vergi ödəyiciləri, həm də rəsmi dövlət orqanları (Dövlət Statistika Komitəsi, Vergilər nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Xəzindərlıq orqanları və digərləri) tərəfindən daxil olan məlumatlar əsasında idarəetmə qərarlarının hazırlanması üçün informasiyanın yığılması və işlənilməsinin analitik mərhələsi həyata keçməlidir. Yığılmış və işlənmiş materialların düzgünlüyü və tamlığı, büdcə üzrə daxil olacaq vergilərin norma və qaydalarının təkmilləşdirilməsində baza rolunu təşkil edir.

Büdcə gəlirlərində vergi daxilolmalarının konkret məbləğinin hesablanması zamanı vergi ödəyiciləri ilə büdcə arasında olan qarşılıqlı münasibətlərin müsbət və mənfi təzahürlərinin ətraflı öyrənilməsinə, büdcəyə təsir göstərən amillərin təhlilinin aparılmasına və gözlənilməz (iqtisadi, maliyyə, büdcə və vergi) vəziyyətlərin meydana gəlməsi ehtimalının və vergi ödəyicilərinin məqsədləri ilə büdcə məqsədləri arasında olan fikir ayrılığının iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsinə ciddi əməl edilməlidir.

İqtisadçılar tərəfindən qeyd etmək lazımdır ki, büdcə üzrə vergi daxilolmalarının həcmnin proqnozlaşdırılması üzrə xüsusi metodika işlənilib hazırlanmamışdır. Təcrübədə vergi daxilolmalarını planlaşdırarkən balans, ekspert korrelyasiya-reqressiya metodu, dinamika sıralarının təhlili və modelləşdirmə metodlarından istifadə edilir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının yuxarıda qeyd olunan metodları elmə məlum olan metodların hamısı deyildir. Bütün bu metodlar xüsusi vasitələr kimi istifadə olunur. Vergi proqnozlaşdırılmasının kompüterləşməsi vergitutmada əsas bazanın seçilməsində düzgün yol tapmağa, bütün səviyyələrdə büdcənin icra olunması prosesində yarana bilən vəziyyətlərin mümkün sayının müəyyən edilməsinə şərait

yaradır. Bununla əlaqədar, hazırda vergi orqanlarına təqdim olunan hesabatların bütün göstəricilərini əhatə edən, standartda uyğun hesabat forması işlənib hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır.(19)

Nəzəri cəhətdən vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasında hər hansı bir metodun seçilməsi verginin növündən və vergi ödəyicisinin tipindən asılı olmalıdır. Vergi daxilolmaları üzrə planların hazırlanması zamanı əvvəlcədən qoyulmuş məqsəd mühüm əhəmiyyətə malikdir. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasına bu və ya digər metodun seçilməsi, işçilərin ixtisas səviyyəsindən və vergi xidməti orqanlarının texniki cəhətdən təchiz olunmasından da asılıdır. Hazırda vergi xidməti orqanlarında informasiya texnologiyaları sisteminin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin yaradılması vergi xidməti orqanlarının operativ fəaliyyətinin təmin edilməsinə, vergi ödəyicilərinin uçotunun və nəzarətinin nəticələri üzrə məlumatların dəqiqliyinin, mühasibat və vergi hesabatlarının keyfiyyətinin yoxlanmasına, vergi daxilolmalarının dinamikasının, vergi ödəyicilərinin tərkibinin və iqtisadi artım göstəricilərinin təhlilinə, vergi daxilolmaları üzrə proqnozların tərtibi üçün məlumatlar bankının formalaşmasına imkan verir.

Perspektiv dövr üçün bundan başqa vergitutma sisteminin hazırlanması məqsədi ilə idarəetmə qərarlarının operativliyinin təkmilləşdirilməsinə və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Gəlir vergisi üzrə fiziki şəxslərdən vergi daxilolmalarının formalaşdırılmasında kompüter proqramına aşağıdakı məlumatların daxil edilməsi məqsədəuyğundur:

- vergi ödəyicilərinin tərkibində baş verən demoqrafik dəyişikliklər (potensial vergi ödəyicilərinin sayı, onların yaş tərkibi, miqrasiyasıdakı dəyişikliklər);
- vətəndaşların gəlirlərinin artım (azalma) meyilləri;
- adambaşına düşən ərzaq məhsullarına və digər zəruri istehlak mallarına və xidmətlərə olan tələbatın müəyyən edilməsi;

- vətəndaşların kapital yığımina olan maraqlarında meyllərin aşkara çıxarılması;
- ödəmə qabiliyyətli tələbin meyllərinin müəyyən edilməsi;
- vətəndaşların şəxsi vəsaitlərindən istifadəsi hədlərinin və vergitutmadan yayınma səylərini müəyyən edən amil kimi respublikanın əmtəə ilə təminatının müəyyən edilməsi;
- proqnozlaşdırılan vergilər üzrə artımın (azalmanın) sosial nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
- əmlakın inventarlaşdırılmış dəyərinin həcmnin müəyyən edilməsi.

Bu formada proqnozlaşdırmadan alınan nəticələr verginin quruluşunu, onun ünsürlərinin səmərəliliyini (vergi ödəyicisi, vergitutma obyekt, vergi dərəcələri, vergi güzəştləri və s.) müəyyən etməyə və müvafiq qaydada cari ildə vətəndaşlardan alınacaq gəlir vergisi üzrə həyata keçirilən vergi konsepsiyasını qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir. Bu, lazım gəldikdə vergi ünsürlərində düzəlişlər də etməyə şərait yaradacaqdır.

Vergi daxilolmalarının planlaşdırılmasında digər metodlardan istifadə edilməsi, bu və ya digər dərəcədə qarşıya qoyulan vəzifələrin mürəkkəbliyindən də asılıdır. Hazırki vergi xidməti orqanlarının avtomatlaşdırılmış informasiya sistemə keçməsi-daxil olan informasiyaların toplanmasına və işlənməsinə, mütərəqqi tədqiqat metodlarından istifadə etməyə şərait yaradır. Bu, müəyyən qədər xərc və zəhmət tələb edən proses olsa da, bazar iqtisadiyyatı şəraitində olduqca vacibdir.

Vergi daxilolmaları üzrə büdcənin icrası zamanı hər bir dövlətin vergi qanunvericiliyinin məzmununu tamamlayan, qanuni surətdə qəbul edilmiş vergi konsepsiyasının bütün müddəalarına ciddi şəkildə əməl edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, hazırki şəraitdə büdcəyə daxil olan cari vergilərin tamlığını və bərabərliyini müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrdə Respublika Vergilər Nazirliyi öz əməli fəaliyyətində elmi proqnozlara daha çox üstünlük vermişdir. Bu cür proqnozlar artıq özünü doğrultmuşdur.

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması zamanı riskin səviyyəsi də nəzərə alınmalıdır. Bu və ya digər qiymətləndirilən amilin təsirinin gözlənilməzliyindən asılı olaraq, vergi daxilolmaları cari plan dövründə ya azala bilər, ya da müəyyən səviyyədə artımla büdcəyə daxil ola bilər. Vergi öhdəlikləri üzrə planın yerinə yetirilməsi yeni vergi konsepsiyasının qəbulunu şərtləndirir. Bu konsepsiyanı işləyib hazırlayarkən milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı və eyni zamanda beynəlxalq təcrübədən də istifadə edilməlidir.

Büdcə üzrə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasında təkcə ixtisaslaşdırılmış orqanlar iştirak etməməlidirlər. Vergitutmanın perspektiv inkişaf istiqamətlərinin hazırlanmasında alimlər, vergi xidməti orqanlarının mütəxəssisləri və s. iştirak etməlidirlər.

Ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində vergitutma bütün səviyyələrdə büdcənin formalaşdırılmasının yeni prinsiplərini qarşıya qoyur. (12) Buna görə də dövlət vergi proqnozlaşdırılması prosesinin özünə də yeni baxışlarla yanaşmalıdır. Burada iqtisadi maraqların bir-birinə zidd olmasına baxmayaraq, ümumi taktika və strategiya ölkə daxilində sabit iqtisadi bazanı yaratmaqdan ibarət olmalıdır.

Büdcə gəlirləri üzrə vergi siyasətində ayrı-ayrı ərazilərin iqtisadi qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu məsələdə dövlətlə əhalinin maraqları kəşifir. Ölkədə bankların filial şəbəkələrinin, maliyyə-sənaye qruplarının, xarici şirkətlərin müştərək müəssisələrinin yaradılması-maliyyə resurslarının kifayət qədər axmasına səbəb olacaqdır. Dövlətin maliyyə bazasının möhkəmliyi-yeni bölüşdürmə proseslərinin optimallaşdırılmasına, pul vəsaitlərinin transfert axınlarının azalmasına, sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına şərait yaradır.

Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarını Azərbaycan Respublikasında proqnozlaşdırarkən büdcənin xərcləri də nəzərə alınmalıdır.

Dövlət büdcəsi üzrə vergi daxilolmalarının düzgün proqnozlaşdırılması deməli, iqtisadiyyatın perspektiv inkişafı haqqında əvvəlcədən xəbər verir. Bu isə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizmində vergi sisteminin təkmilləşdirilməsindən çox asılıdır.

Müasir dövrdə beləliklə, vergilərin proqnozlaşdırılmasının mühüm aspekti - müəyyən bir dövr üçün iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmaqla büdcəyə vergi daxil olmalarının həcmi müəyyən edilməsidir. Vergilərin proqnozlaşdırılmasını həm dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, həm də vergi ödəyicilərinin mənafeələrini nəzərə alaraq tədqiq etmək lazımdır. Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları səviyyəsində vergilərin proqnozlaşdırılması cari ilə dövlət büdcəsinin və yerli büdcələrin layihələrinin tərtib edilməsi, büdcənin icrası zamanı zəruri siyasi, iqtisadi və sosial sahədə qərarların qəbul edilməsi üçün, ölkənin, habelə təsərrüfat subyektlərinin və bələdiyyələrin orta müddətə və uzunmüddətə sosial-iqtisadi inkişaf proqramının hazırlanmasına xidmət edir. Eyni zamanda vergilərin proqnozlaşdırılması iqtisadiyyatın və onun prioritet sahələrinin inkişafını əks etdirən mühüm sosial-iqtisadi göstəricilərə uyğun aparılmalıdır. Həmin göstəricilər ölkənin aparıcı iqtisadi yönümlü təşkilatları: Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Milli Bank, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, bələdiyyələr tərəfindən işlənir. Obyektiv və ya subyektiv səbəblərlə bağlı olan ölkənin artan tələbatını nəzərə alaraq bu orqanlar vergidən daxil olmaları proqnozlaşdırarkən onların maksimum səviyyədə toplanmasının mümkünlüyü istiqamətini müəyyən edirlər. Obyektiv səbəblərə əhalinin təbii artımı, ETT-nin inkişafının zəruriliyi, ölkənin təhlükəsizliyinin və müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və digər amillər aiddir. Subyektiv səbəblər isə idarəetmə orqanlarının mövcud tələbi və uyğun nazirliklərin daha çox maliyyə vəsaitlərinə malik olmaq istəyi ilə bağlıdır. Eyni zamanda, xərclərin artması ilə əlaqədar vergi ödəyicilərindən daha çox vəsait alınması istiqaməti müəyyən iqtisadi məhdudiyyətlərlə səciyyələnir. Birincisi, təsərrüfat sahələrinin iqtisadi artım imkanları, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi; ikincisi, vergi ödəmələrinin səviyyəsi ilə, əks halda vergilər iqtisadiyyatın inkişafına mənfəət təsir göstərməklə bərabər, həm də sahibkarlıq fəaliyyətini məhdudlaşdırar.

Bu baxımdan vergilərin proqnozlaşdırılması prosesində yuxarıda qeyd edilən cəhətlər mütləq nəzərə alınmalıdır.

Operativ, qısamüddətli və ortamüddətli vergi proqnozlaşdırılması təcrübədə fərqləndirilir.

Maliyyə Nazirliyi və maliyyə orqanları tərəfindən operativ vergi proqnozlaşdırılması aylıq və rüblük tərtib edilir. Bu, iqtisadi təsnifatlaşdırmaya uyğun olaraq yaxın dövr üçün, maliyyələşmə limitinin müəyyən edilməsi üçün vergi daxilolmalarını real qiymətləndirməyə imkan verir. Operativ proqnozlaşdırma əsasında vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlanır.

Qısamüddətli vergi proqnozlaşdırılması növbəti ilə dövlət büdcəsinin, muxtar respublika və yerli büdcələrin layihələrinin hazırlanmasına xidmət edir.

Qısamüddətli proqnozlaşdırma prosesi iqtisadiyyat yönümlü orqanların bir sıra ardıcıl və əlaqəli fəaliyyətindən ibarətdir:

Vergi qanunvericiliyi və ya ayrı-ayrı vergi növləri üzrə proqnozların tərtibi zamanı bütün müsbət və mənfi hallar birincisi, dəqiq təhlil edilməlidir.

İkincisi isə, neqativ halların aradan qaldırılması, vergi bazasının genişləndirilməsi, vergilərin stimullaşdırıcı rolunun yüksəldilməsi əsasında bütün səviyələrdə büdcə gəlirlərinin artırılması istiqamətində vergi qanunvericiliyində əlavələr və dəyişikliklər aparılması üzrə təkliflər hazırlanır;

Üçüncüsü isə, cari ildə vergi daxilolmalarına təsir edən iqtisadi amillər öyrənilir və mənfi ünsürlərin aradan qaldırılması üçün tədbirlər müəyyən edilir;

Dördüncüsü, ötən dövr ərzində hər bir vergi növü üzrə büdcəyə daxilolmaların vəziyyətini təhlil etməklə və cari ilin sonuna qədər iqtisadi göstəricilərə təsir edə biləcək amillər nəzərə alınmaqla gözlənilən daxilolmaların qiymətləndirilməsi əsasında bütün vergi daxilolmaları üzrə ehtimal edilən kənarlaşmalar, habelə cəmiyyətin inkişafına siyasi mühitin təsiri nəzərə alınmalıdır.

Beşincisi, növbəti il üçün büdcənin tərkibində vergi daxilolmalarının, bütünlüklə ölkənin, habelə hər bir təsərrüfat subyektinin sosial-iqtisadi inkişafının proqnoz göstəricilərinin, vergi qanunvericiliyində aparılan dəyişiklik və əlavələri özündə əks etdirən qanunverici aktların layihələri ilk mərhələdə icraedici

orqanlarda baxılır və müsbət rəy alındıqdan sonra qanunverici hakimiyyət orqanlarına təqdim edilir.

Vergi daxilolmalarının operativ və qısamüddətli proqnozlaşdırılması cari proqnozlaşdırma prosesinin vahid sistemi kimi çıxış edir. Onun həyata keçirilməsi ilə taktiki məsələlər öz həllini tapır, ardıcıl olaraq strateji vergi proqnozlaşdırılmasının işlənilib hazırlanması üçün zəmin formalaşır. Bu strategiya ortamüddətli və uzunmüddətli vergi proqnozlaşdırılması prosesində müəyyən edilir. Perspektiv proqnozlaşdırma kimi qiymətləndirilən ortamüddətli və uzunmüddətli proqnozlaşmalar cari proqnozlaşdırmadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Cari proqnozlaşmagöstərdiyimiz kimi büdcə layihəsinin bir il üçün tərtibinə və təsdiqinə əsaslanır. Bu zaman vergilərin məcmusu və onların ayrı-ayrı növləri üzrə dəqiq araşdırmalar aparılır və vergi məbləğləri müəyyən edilir. Həm cari, həm də perspektiv proqnozlaşdırma müəyyən dövr üçün ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarına əsasən aparılır. Eyni zamanda planlaşdırılan dövr üçün iqtisadiyyatın inkişaf tempi və dövlətin investisiya imkanları bilavasitə yığılan vergilərin həcmindən asılı olur. Perspektiv proqnozlaşmada ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları vergi məbləğinin həcmindən daha çox asılıdır.

Göstərilənlərlə bərabər, vergilərin proqnozlaşdırılması prosesində vergi orqanlarının nəzarət işinin təkmilləşdirilməsi, habelə, ölkədə ümumi iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması, sahibkarlara əlverişli mühitin yaradılması üzrə tədbirlər də hazırlanır ki, bu da əlavə vergi daxilolmalarının planlaşdırılmasına zəmin yaradır. Vergi proqnozlaşdırılması prosesində mövcud qanunvericiliyin habelə, dövlətlə əhali və təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində hökumətin normativ aktlarının dəqiqləşdirilməsi və ona əlavələr edilməsi haqqında təkliflər paketi hazırlanır.

Ölkənin büdcə gəlirlərinin həcm və quruluşunda baş verən dəyişikliklər digər sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikasına ciddi təsir göstərir. Başqa sözlə desək, büdcə gəlirlərinin optimal səviyyəsinin formalaşdırılması istehsal

tutumunun genişləndirilməsinə, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına zəmin yaradır. Deməli, bazar münasibətlərinin və büdcə proseslərinin idarə edilməsinin zəruri şərtlərindən biri onların inkişafının etibarlı proqnozlaşdırılmasıdır. Proqnozlaşdırma ehtimallı xarakter daşdığından onlar əsasən statistik modelləşdirmə əsasında həyata keçirilir.(10)

2.3. Vergi ödənişlərinin səmərəliyinin müəyyən edilməsi və onun qiymətləndirilməsi

Ölkədə aparılan vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında, rezident və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və son nəticədə mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.(20)

Respublikada iqtisadiyyatın inkişafına dövlətin təsirinin demək olar ki, bütün metodları vergi tənzimlənməsini də əhatə edir. Ölkədə vergiləri, vergitutma obyektlərini və subyektlərini, vergitutma bazalarını, vergilərin dərəcəsini, vergi güzəştlərini və maliyyə sanksiyalarını müəyyən etməklə və vergitutma şərtlərini dəyişməklə, dövlət, ümummillə maraqlardan çıxış edərək sahibkarlıq fəaliyyətini bir istiqamətdə stimullaşdırma, digər bir istiqamətdə isə onun inkişafını ləngidə bilər. Qəbul olunan bir sıra iqtisadi qərarların effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə vergi sisteminin səmərəliliyindən asılıdır.

İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan vergi islahatları Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı başlıca prinsiplərə əsaslanır:

-ümumi məqsədyönlülük, yəni vergi sisteminin qurulmasında və səmərəliliyinin yüksəldilməsində onun iqtisadi inkişafa məcmu təsirindən çıxış edilməsi;

- *sadəlik*, yəni vergilərin müəyyən edilməsi və onların yığılması sahəsində hər cür bürokratik maneələrin aradan qaldırılması, tətbiq olunan çoxsaylı hesabat formalarının sayının minimuma endirilməsi və müəssisələrin mühasibat bölmələrinin işindəki gərginliyin azaldılması;

- *fiskal səmərəlilik*, yəni dövlətin və vergi ödəyicilərinin vergilərin yığılması ilə bağlı xərclərinin vergi daxilolmalarından dəfələrlə az olması;

- *vergiləri ödəməkdən yayınma meyllərinə sədd çəkilməsi*, yəni bu və ya digər verginin tətbiqi və onun yığılması qaydalarının müəyyən edilməsi zamanı onun ödənilməsindən yayınmanın qarşısının alınması üçün müvafiq normativ-hüquqi bazanın yaradılması və onun tətbiqi;

- *universallıq*, yəni vergi dərəcələrinin və gəlirlərinin bölüşdürülmə normativlərinin maksimum universallığının təmin edilməsi, müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinə, sahələrə və fəaliyyət növlərinə vergitutma məqsədi ilə yanaşma müxtəlifliyinin təmin edilməsi;

- *ictimai faydalı fəaliyyət növlərinin inkişafının stimullaşdırılması və zərərli fəaliyyət növlərinin qarşısının alınması*, yəni səmərəli vergi sistemi qurmaqla istehsal təyinatlı investisiya fəaliyyətinin və iqtisadi fəallığın artırılması hesabına cəmiyyət qarşısında duran problemlərin həll edilməsinin, ekoloji proqramların həyata keçirilməsinin, ətraf mühit və insanın sağlamlığı və fəaliyyəti üçün təhlükə törədən fəaliyyət növlərinin qarşısının yüksək vergilər müəyyən etməklə alınmasının təmin edilməsi;

- *büdcənin və vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin inflyasiyadan müdafiəsi*, yəni büdcənin maraqları çərçivəsində inflyasiya amilinin nəzərə alınması, vergi ödəyicilərinin müflisləşməsinin və vergiyə cəlb olunan bazanın azalmasının qarşısının alınması, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunmasının maksimum təmin edilməsi.

Dövlətin vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli alətlərindən biri də vergi güzəştidir. Vergi ödəyicilərinə bu və ya digər vergi güzəştlərini verməklə dövlət müxtəlif iqtisadi proseslərə vergi tənzimlənməsinin təsirini fəallaşdırır. Bununla yanaşı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, vergi güzəştləri verilərkən müəyyən

bir nisbəti gözləmək lazımdır. Əvvəla, vergi güzəştlərinin çoxluğu vergitutma bazasının azalmasına səbəb olur. İkincisi isə güzəştlərlə tənzimləmə vergi ödəyicilərinin bərabərliyi prinsipini pozur.

Bütün vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabər və ədalətli bölüşdürülməsi məsələsi prinsipal əhəmiyyət kəsb edir. Buna, hər şeydən əvvəl iqtisadi fəaliyyətin vergi güzəştlərindən istifadə etməyən iştirakçılara nəzərən vergi sisteminin ədalətlik prinsipini pozan və systemsiz fəaliyyət göstərən bir sıra vergi güzəştlərinin sayını azaltmaqla nail olmaq mümkündür. Belə ki, bir qrup vergi ödəyiciləri üçün güzəştli hesab olunan recim labüd sürətdə digərləri üçün əlavə vergi yükü və gərginlik deməkdir. Bundan əlavə nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda tətbiq olunan vergi güzəştlərindən bir çoxu kifayət qədər səmərəli deyildir və əksər hallarda öz təyinatı üzrə tətbiq olunmur. Bununla belə, fikrimizcə, vergilərin tənzimləyici funksiyasının azaldılması da düzgün olmazdı. Buna görə də bir sıra güzəştlər, məsələn elm və texnikanın nailiyyətlərinin tətbiqinə yönəldilən, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, əhalinin aztəminatlı və zəif müdafiə olunan təbəqələrinin sosial müdafiəsi ilə əlaqədar olan vergi güzəştləri saxlanılmalıdır.

Dünya təcrübəsinə diqqət yetirsək görürük ki, büdcə gəlirlərinin sadəcə olaraq vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi hesabına artırılması uzun müddət davam edə bilməz.

Bununla əlaqədar olaraq əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarət olan yeni vergi sisteminin yaradılması zərurəti meydana çıxır:

- dövlət öz ehtiyaclarını ödəmək üçün sabit, zəruri məbləğdə və tələb olunan müddətdə gəlir əldə etməlidir. Dövlət gəlirlərinin daxil olması (vergilərin yığılması) arzuolunmaz kənarlaşmalardan qorunmalıdır;

- vergi sistemi vergi yükünün bütün ödəyicilər arasında ədalətli və proporsional bölüşdürülməsini təmin etməlidir;

- vergilər təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin təmin olunması üçün şərait yaratmalı və maliyyə resurslarının bölüşdürülməsinə təhrif olunmuş təsir göstərməməlidir;

- dövlət gəlirləri sistemi yığımı və investisiyaların inkişafını stimullaşdırmalı, iqtisadi artımı həvəsləndirməli, beynəlxalq bazarda Azərbaycan mallarının rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün zəmin yaratmalıdır;

- dövlətin vergi siyasəti və vergi sistemi ayrı-ayrı vergi ödəyicilərinin problemlərinin həllinə deyil, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təmin edilməsinə yönəldilməlidir;

- ölkədə vergitutmanın qanunvericilik bazası aydın, anlaşılıq və daxilən ziddiyyətsiz olmalıdır;

- ölkənin vergi ödəyiciləri vergi qanunları və onlara edilmiş düzəlişlərlə tanış olmaq, həmçinin normativ-hüquqi sənədlərin layihələrinin hazırlanmasında iştirak etmək imkanına malik olmalıdırlar;

- vergilərin yığılmasına dövlətin çəkdiyi xərclər əlverişli səviyyədə saxlanılmaqla, vergitutma sistemi tətbiq olunarkən mürəkkəbliyə və dolaşıqlığa səbəb olmamalıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının vergitutma sahəsində fəaliyyət xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin daha obyektiv üsullarından biri də müxtəlif vergi sistemlərinin, həmçinin onların inkişaf dinamikasının müqayisəli təhlilinə imkan verən bir sıra göstəricilərin müəyyən edilməsi sayılır. Belə mühüm göstəricilərə vergi sisteminin elastikliyi və dayanıqlığı əmsallarını aid etmək olar.

Ölkənin vergi sisteminin elastikliyi xarakterizə edən əmsallar müəyyən dövr ərzində vergi daxilolmalarının həcmi nisbi dəyişməsinə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) həcmi nisbi dəyişməsi ilə müqayisə etməklə təyin olunur. Bu cür yanaşma, yəni bu əmsallar ÜDM-un həcmi 1% dəyişdikdə vergi daxilolmalarının həcmi nə qədər dəyişdiyini xarakterizə edir. Vergi sisteminin elastiklik əmsalının dayanıqlıq əmsalından prinsipal fərqi ondadır ki, bu əmsallardan birincisi sabit vergi sistemi şəraitində (vergi dərəcələri sabit qalır və vergitutma bazaları dəyişmir), ikincisi isə mövcud vergilərdə dəyişiklikləri və yeni vergilərin daxil edilməsini nəzərdə tutur. Elastiklik əmsalının kəmiyyətinin aşağı olması və yaxud əksinə, vahiddən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olması milli vergi sistemində ciddi dəyişikliklərin aparılmasını zəruri edir.

Elastiklik və dayanıqlıq əmsallarını bütövlükdə ölkənin vergi sistemi üzrə, həmçinin ayrı-ayrı vergi növləri üzrə də hesablamaq mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində həyata keçirilən son illərdəki məqsədyönlü dəyişikliklər onun elastikliyinə kəmiyyət qiymətləndirilməsini qeyri-mümkün etmişdir. Bunun da əsas səbəbi vergi dərəcələrinin və vergitutma bazalarının dəyişməsinə nəzərə alan düzəliş əmsallarının tətbiqi zərurətindən irəli gəlir. Əsas vergi növləri üzrə vergitutma şərtlərinin daim və tez-tez dəyişməsi şəraitində düzəliş əmsallarının müəyyən edilməsi praktiki olaraq qeyri-mümkündür. Belə ki, bir vergi növü üzrə verginin dərəcəsinin və vergitutma bazasının dəyişməsi digər vergilərin vergitutma bazasına öz əhəmiyyətli təsirini göstərir. Məsələn, alkoqollu içkilərə və tütün məmulatlarına tətbiq olunan aksizin dərəcəsinin artırılması həmin məhsullara tələbin strukturunu dəyişir. Bu da son nəticədə əlavə dəyər vergisinin və mənfəət vergisinin vergitutma bazasının dəyişməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, vergi sisteminin dayanıqlığı göstəricisini tam şəkildə qiymətləndirmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikasında vergiyə cəlb etmənin müasir konsepsiyasının bununla əlaqədar olaraq elmi əsaslandırılması, vergi siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminin və vergitutma sisteminin təkmilləşdirilməsinin nəzəri-metodoloji prinsiplərinin yaradılması və s. kimi bir sıra müstəqil problemlər mövcuddur. Bu problemlərə - vergi sisteminin konseptual modelinin və onun həyata keçirilməsi mexanizminin formalaşdırılması; səmərəli vergi siyasətinin qurulması prinsiplərinin, onun taktika və strategiyasının müəyyən edilməsi; vergi tənzimlənməsi ilə dövlətin iqtisadi proseslərə büdcə, pul-kredit, valyuta-maliyyə vasitəsilə təsiri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin formalarının müəyyən edilməsi və s. aiddir.

Ölkədə göstərilən məsələlərin həll edilməməsi səmərəli vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərə bilər və bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması vasitəsi kimi vergilər özünün potensial imkanlarını reallaşdırma bilməz.

Bazar iqtisadiyyatınabundan başqa transformasiyanın sosial-iqtisadi problemləri vergi sistemində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, struktur dəyişiklikləri, istehsalın prioritet sferalarının stimullaşdırılması, ölkənin ixracat potensialının genişləndirilməsi, yerli və xarici sahibkarların investisiya fəallığının gücləndirilməsi kimi proseslərin vergi tənzimlənməsinin forma və metodlarının müəyyən edilməsinə tabe etdirilməsini tələb edir.

Ölkəmizin son illər vergi qanunvericiliyində aparılan əsaslı dəyişikliklər, dövlətimizin yürütdüyü vergi siyasətini makroiqtisadi inkişafı stimullaşdıran səmərəli iqtisadi alətə çevirmiş, sahibkarlarla vergi xidməti əməkdaşları arasında münasibətlərin qarşılıqlı anlaşma əsasında qurulmasına səbəb olmuş, habelə vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə vergilərin vaxtında və tam həcmdə büdcəyə alınmasının təmin olunması məqsədilə vergi orqanlarının inzibati strukturunda adekvat islahatların həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Respublikamızın vergi sistemibütün ölkələrdə olduğu kimi, özünəməxsus çalarlara malikdir. Müxtəlif ölkələrin ümumiyyətlə, vergi sistemi müəyyən xüsusiyyətlərinə - vergilərin strukturuna, növlərinə, onların tutulma qaydasına, vergi dərəcələrinə, yerinə yetirdiyi fiskal funksiyanın səlahiyyət dairəsinə, vergi bazasına, vergi güzəştlərinə və s. görə bir-birindən fərqlənir. Əlbəttə ki, bu qanunauyğun haldır, çünki formalaşan hər bir vergi sistemi müxtəlif iqtisadi, siyasi və sosial şəraitə uyğunlaşaraq həmin ölkənin vergi recimini tənzimləyən qanunverici qüvvədir. Lakin beynəlxalq vergi sistemləri müəyyən prinsipial fərqlərə malik olsalar da, onlar arasında oxşar cəhətlər də mövcuddur.

Hazırda ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun sivil vergi sistemi qurulsa da dünya ölkələrinin bu sahədəki təcrübələrinin təhlili və öyrənilməsi, mövcud vergi sistemlərinin müqayisəsi, respublikamızda aparılan islahatları, görülən işləri daha dəqiq qiymətləndirməyə əsas verir.

Mövcud vergi dərəcələrinin Azərbaycanda səviyyəsinə gəldikdə isə cədvəldəki rəqəmlərdən göründüyü kimi ölkəmizdə bu göstəricilər aşağıdır. Belə ki, 1995-2014-cü illər ərzində mənfəət vergisinin dərəcəsi 35 %-dən 20%-ə, əlavə

dəyər vergisi 20%-dən 18%-ə endirilmiş, eyni zamanda fiziki şəxslərin gəlir vergisinin yuxarı həddi 55 %-dən 25%-ə dək aşağı salınmışdır. Aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləği isə 136 manatadək artırılmışdır.(13)

Vergi dərəcələrininbununla belə, fərdi müqayisəsi heç də vergi sisteminin səmərəliliyi haqda fikir söyləməyə kifayət etmir. Bunun üçün təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükü hesablanmalıdır. Vergi yükü dövlətin həyata keçirdiyi vergi siyasətinin nəticəsi olmaqla vergi sisteminin keyfiyyət xarakteristikası sayılır.

Vergi sisteminin sadələşdirilməsi vergi islahatının ən mühüm istiqamətlərindən biridir.

Ölkənin vergi sisteminin mürəkkəbliyi isə inzibati idarəetmə xərclərinin artmasına, ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri arasında olan vergi yükünün qeyri-bərabərliyi haqqındakı fikrin daha geniş yayılmasına səbəb olur. Deməli, vergitutma islahatının əsas xüsusiyyəti onun ölkənin mövcud iqtisadi imkanından və əhalinin hüquqi şüurundan asılı olaraq həyata keçirilməsidir. Hüquqi məsuliyyət səviyyəsi aşağı olan vergi ödəyicilərinin gəlirlərini vergiyə tam cəlb etmək və onlar üzərində nəzarətin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə hökumət vergi ödəyicilərindən öz gəlirləri və ödənilən dividendləri barədə rəsmi məlumat verilməsini tələb edir. Onu da qeyd edək ki, islahatlar dövründə, vergidən yayınma və vergidən gizlədilmə hallarına da çox rast gəlinir. Bu zaman, vergiyə nəzarətin bu və ya digər metodlarından istifadə edilməsinə baxmayaraq, vergi orqanları pul vəsaitlərinin hərəkətinə və dövlətin bağlamış olduğu bütün vergi müqavilələrinə tam nəzarət edə bilmir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə vergi sahəsində aparılan dəyişikliklər tədricən həyata keçirilir. həyata keçirilən vergi islahatının müsbət nəticə verməsi əsasən aşağıdakılara nail olunduğu halda mümkünlüyünütəcrübə göstərir. Bütün sahibkarlarınbirincisi, (onların əmlakının həcmindən asılı olmayaraq) iqtisadi maraqları pozulmadıqda və vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq ölkənin vergi sistemi vahid formada fəaliyyət göstərmədikdə vergi islahatı əsasən məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və maliyyə axınının istiqamət və həcmindən asılı olaraq həyata keçirilir. Bu cür dəyişiklik qüvvədə

olan vergi qaydalarının təkmilləşdirilməsini, bir sözlə yeni vergi konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasını və tətbiq edilməsini tələb edir. Onu da qeyd edək ki, vergi konsepsiyaları bir neçə variantda hazırlana bilər. Onlar bir qayda olaraq ölkənin vergi bazasının dəyişilməsinə gətirib çıxarır. Hökumətin müzakirəsinə verilən belə konsepsiyalar ekspert qrupu tərəfindən qiymətləndirilir və onlardan daha optimal variant seçilir. Seçilən konsepsiya bir il təcrübədən keçirilir və yenidən ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilir. Əgər bu təcrübə müvəffəqiyyətlə başa çatdırılarsa, onda onun məzmunu ölkənin Vergi Məcəlləsində düzəliş etmək üçün müvafiq qanunverici orqanlara təqdim edilir. Vergi islahatı aparılarkən vergi və rüsum alınmasının əsas prinsipləri - ədalətlik, sadəlik, qənaətçilik - dəyişilmir. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, vergi islahatı mürəkkəb və uzun müddət tələb edən bir prosesdir. Bu dəyişikliklərin nəticəsini tez bir zamanda hiss etmək çətinidir. Bütün bunlar islahat prosesində nəzərə alınmalı və bu zaman vergiqoymanın optimallaşması kimi bir vəzifə qarşıya qoyulmalıdır. Vergi islahatı vasitəsilə iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsinin səmərəli tədbirlərini həyata keçirərkən onun vaxtında aparılması və çevikliyi mühüm rol oynayır. Bunun zəif tempdə həyata keçirilməsi ümumi tələbin aşağı düşməsi və iqtisadiyyatın geriləməsi ilə nəticələnmə bilər. Əgər hökumətin ümumi tələbin artırılması üzrə həyata keçirdiyi təsir vasitələri səmərəli olarsa, onda iqtisadi artımda irəliləmiş nəzərə çarpar ki, bu da inflyasiya prosesini sürətləndirə bilər.

Azərbaycanda vergi sisteminin islahatı mühüm sosial-iqtisadi dəyişikliklər şəraitində baş verir.

Ölkədə hal-hazırda fəaliyyət göstərən vergi sistemi investisiya qoyuluşu sahəsində daxili mənbələrin prioritetliyinin təmin edilməsinə imkan yaradır. Bunun üçün üç prinsiplial mövqe nəzərə alınır. Azərbaycanda birincisi, sosial-siyasi inkişafının spesifik xüsusiyyəti, onun iqtisadiyyatının bazar prinsipləri əsasında təşəkkülünün başlanğıc mərhələsində olması, maliyyə resurslarının dövlət büdcəsində həddindən artıq mərkəzləşməsi və s. İkincisi, mülkiyyətə olan münasibətin dəqiq müəyyənləşdirilməsi zəruriliyi. Buna nail olmadan müəyyən ölkənin iqtisadi inkişafının sabit strategiyasını müəyyən etmək, bütün

istehsal sferalarında, xüsusilə vergi sistemində islahatlar aparmaq olmaz. Üçüncüsü, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində dövlət xərclərinin səmərəliliyi məsələsinə də ciddi fikir vermək lazımdır.(9)

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Vergi sisteminin səmərəliliyinin müəyyən edilməsində vergi yükünün rolu

Ölkədə optimal qurulmuş vergi sistemi təkcə dövlətin maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatını təmin etməməli, həm də vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan marağını artırmalı və eyni zamanda, onları daim təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarının axtarışına sövq etməlidir. Təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükü dövlətin həyata keçirdiyi vergi siyasətinin nəticəsi olmaqla vergi sisteminin keyfiyyət xarakteristikası sayılır.

Hazırda respublikamızda təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükü göstəricisinin kəmiyyətinin hesablanmasının ümumi qəbul edilmiş metodologiyası, demək olar ki, işlənib hazırlanmamış və bu göstəricinin əhəmiyyəti barədə dəqiq təsəvvür yoxdur.

Ölkədə vergi ödəyicilərinə düşən vergi ağırlığının getdikcə artırılması, o cümlədən, vergi növlərinin sayının artırılması, vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi, güzəşt və imtiyazların ləğv edilməsi və s. zamanı vergi sisteminin səmərəliliyi əvvəlcə artır, tədricən özünün maksimal qiymətini alır və sonra isə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının həcmi kəskin aşağı düşür. Bu zaman büdcə sisteminin itkiləri əvəzəlməz olur. Ona görə ki, vergi ödəyicilərin müəyyən hissəsi ya müflisləşir, ya da ki, istehsalı kəskin olaraq aşağı düşür. Digər hissəsi isə bir sıra qanuni və bir çox hallarda isə qeyri-qanuni üsullardan istifadə etməklə hesablanmış və ödəniləcək vergilərin məbləğini minimuma endirməyə çalışırlar. Sonradan dövlət tərəfindən vergi yükünün aşağı salınması yolu ilə istehsalı dirçəltmək üçün illər tələb olunur. Təcrübələr göstərmişdir ki, vergiqoymadan yayınmaq üçün real yollar tapan vergi ödəyiciləri vergi yükü aşağı salındıqdan sonra da vergiləri tam həcmdə ödəmirlər.

Bununla əlaqədar vergi ödəyicilərinin optimal vergi yükü problemi istənilən ölkənin vergi sisteminin qurulması və təkmilləşdirilməsində xüsusi rol oynayır.

Vergi yükünün yüksəldilməsi ilə dövlət xəzinəsinə daxil olan məbləğlər arasındakı asılılığı hələ XX əsrin ikinci yarısının başlanğıcında Amerika iqtisadçısı, professor A.Laffer özünün məşhur «Laffer əyrisi»ni qurmuşdur. Lafferin nəzəriyyəsinə görə vergi dərəcələrinin müəyyən həddə qədər yüksəldilməsi vergi daxilolmalarının artımına imkan verir, həmin həddə özünün maksimum qiymətini alır. Sonra isə büdcə daxilolmaları kəskin azalır. Lafferə görə vergi yükünün əsaslandırılmamış şəkildə artırılması iqtisadiyyatın gizli sektorunun inkişafının birbaşa şərti kimi çıxış edir. O göstərmişdir ki, yalnız vergi yükünün azaldılması sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırır və təşəbbüskarlığı inkişaf etdirir. Bu zaman dövlət gəlirlərinin artımı məhsul (iş, xidmət) istehsalçılara düşən vergi yükünün artırılması hesabına deyil, istehsalın artırılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsi əsasında baş verir. Bununla belə «Laffer əyrisi» yalnız göstərilən asılılığı əks etdirməklə dövlət büdcəsinə alınan vergilərin buraxıla bilən kəmiyyəti haqqında dəqiq təsəvvür yaratmır. Bu kəmiyyəti həmişəlik və dəqiq təsəvvür etmək mümkün deyil. Onun səviyyəsi konkret ölkədə fəaliyyət göstərən vergi ödəyicisinin maliyyə vəziyyətindən və həmin ölkədə mövcud olan ümumi iqtisadi mühitdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.(6)

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin qurulmasının çoxəsrlik praktikası müəyyən göstəricilər sistemi işləyib hazırlamışdır. Hansı ki, həmin göstəricilərin buraxıla bilən son qiymətini aşan hallarda sahibkarlıq fəaliyyəti mümkün olmur. Vergitutmanın dünya praktikası göstərir ki, vergi ödəyicilərindən onların gəlirlərinin 30-40 faizini aldıqda yığımın azalması və eləcə də iqtisadiyyata investisiyaların həcmi azalır. Əgər vergi dərəcələri və onların sayı vergi ödəyicilərindən onların gəlirlərinin 40-50 faizə qədərini almağa imkan verərsə, onda bu hal sahibkarın təşəbbüskarlığa və istehsalın genişləndirilməsinə olan marağını azaldır.

Lakin bir çox ölkələrdə vergi yükü göstəricisinin kəmiyyəti yüksəkdir. Məsələn, İsveçdə vergi sistemi elə qurulmuşdur ki, vergi ödəyiciləri özlərinin gəlirlərinin 50 faiz və daha artıq hissəsini dövlət xəzinəsinə ödəyirlər. Bu heç də onların istehsalın inkişafına olan marağını azaltmır. Burada heç bir paradoks

yoxdur. Belə ki, həmin ölkələrdə dövlət bir sıra iqtisadi və sosial xarakterli məsələləri vergilərin hesabına həll edir, hansı ki, əksər digər ölkələrdə vergi ödəyiciləri bu məsələləri vergiləri ödədikdən sonra özlərinin sərəncamında qalan xalis gəlirləri hesabına həll edirlər. Göründüyü kimi, belə hallarda maraqların balansı qorunub saxlanılmış olur.

Ümumiyyətlə, ümumi vergi sistemi üzrə təyin olunan vergi yükü göstəricisi bir sıra ciddi çatışmamazlıqlarla xarakterizə olunur. Belə ki, bu göstərici orta statistik vergi ödəyicisinin vergi yükü səviyyəsini müəyyən etməklə konkret vergi ödəyicisinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almır. Bununla belə vergilər dövlət tərəfindən müəyyən edildiyindən bu göstəricinin hesablanması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İstənilən dövlətdə həqiqətən də fəaliyyət növlərinə və bir sıra digər əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənən on minlərlə müəssisələr fəaliyyət göstərir ki, bu müxtəlifliklər də onların vergitutma bazasının formalaşmasına və ödədikləri vergilərin məbləğinə öz təsirini göstərir. Vergi sistemi formalaşdırılarkən bütün bunların nəzərə alınmasının mürəkkəb olmasına baxmayaraq zəruridir.

Ölkədə vergi yükünün hesablanmasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, vergi potensialının, əhaliyə düşən vergi yükünün səviyyəsinin, və ölkə iqtisadiyyatının əsas makroiqtisadi göstəriciləri əsasında təyin olunan, makrosəviyyədə vergi yükünün səviyyəsinin və onun dinamikasını müəyyən edən vergilərin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin hesablanması metodikaları məlumdur.

Fikrimizcə, vergi yükünün hesablanmasına bu cür yanaşma iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini təmsil edən müxtəlif təsərrüfat subyektləri üçün alınan nəticələri müqayisə etməyə imkan vermir. Lakin makrosəviyyədə vergi yükünün hesablanması zamanı bu metodikadan istifadə etmək mümkündür.

Bütün vergilərin və büdcədən kənar sosial sığorta fondlarına ödəmələrin cəminin satılmış məhsulun həcminə nisbəti kimiməsələn, müəyyən olunan vergi yükü göstəricisi müəyyən çatışmamazlıqlarla xarakterizə olunur. Birincisi, müxtəlif təsərrüfat subyektlərində məhsulun maya dəyərində xərclərin

strukturunun müxtəlifliyi nəzərə alınmır. Belə ki, vergi ödənişləri məhsulun istehsalına çəkilən maddi xərclərə aid edilir ki, bunun da vergi yükü ilə heç bir əlaqəsi olmadığını görürük. İkincisi, bu göstərici müəyyən edilərkən bölən və bölünənə eyni bir kəmiyyət – konkret vergi ödəyicisinin ödədiyi vergilər əlavə olunur ki, bu da həmin göstəricinin qiymətini yüngülləşdirməklə onun həqiqi dinamikasını müəyyən qədər təhrif edir. Ona görə də bu metodikadan müxtəlif hesabat dövrlərində konkret istehsalda məhsulun vergi tutumunu hesablamaq məqsədi ilə istifadə etmək daha düzgündür.

Dünya vergi praktikasında makrosəviyyədə vergi yükü göstəricisi kimi verginin hansı səviyyəli büdcəyə və büdcədənənar fondlara ödənilməsindən asılı olmayaraq vergi ödəyicilərindən alınan bütün vergi məbləğinin hasil olunmuş ümumi daxili məhsulun həcminə olan nisbəti götürülür.

Dünyanın əksər iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrindən biri, hazırda ÜDM və milli gəlirin vergi sistemi vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülməsi üzrə praktiki olaraq maksimal mümkün səviyyəni əldə etmişlər. Ona görə də bu ölkələrin büdcəsinə gəlir daxilolmalarının sonrakı artımı əsasən vergilərin alınması strukturunda dəyişikliklərin edilməsi hesabına mümkündür və bunun da əsasında vergi məbləğlərinin artımı ilə ÜDM-un həcmində artım arasında düz asılılıq təmin olunur. Vergi dərəcələrinin artımı və yaxud vergi güzəştlərinin ləğvi bu ölkələrin iqtisadi və sosial həyatında mənfi nəticələrin alınmasına gətirib çıxarır.

İkincisi isə, cədvəllərlə ilkin tanışlıqdan sonra elə təəssürat yaranır ki, respublikamızda vergi ödəyiciləri üçün vergi yükünün ağırlığı bir o qədər də böyük deyildir. Həqiqətən də Azərbaycanda vergi yükünün səviyyəsi 8 ildə 20% həddini ötürüb keçməmişdir. 1 sayılı cədvəlin məlumatları digər ölkələr üçün tam aydındır, lakin respublika vergi sistemində və vergi ödəyicilərinə münasibətdə vəziyyət tamam başqadır. Ona görə də müasir dövrdə respublika iqtisadiyyatının inkişafının spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla geniş təhlil aparılmalıdır. Məsələ burasındadır ki, iqtisadiyyatda vergi yükünün vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbətən xüsusi çəkisi kimi təyin olunan göstəricisi sahə üzrə orta rentabellik (mənfəət norması) göstəricisinə oxşardır. Belə ki, fəaliyyət göstərən müəssisələrin

bir hissəsində rentabelliğin səviyyəsi orta sahə göstəricisindən yüksək, bir hissəsində normadan aşağı, qalanları isə hətta zərərlə işləyir. Orta rentabellik göstəricisi isə norma daxilindədir. Eyni vəziyyət respublika üzrə vergi daxilolmalarının ÜDM-da xüsusi çəkisi göstəricisinə də aid edilə bilər. İlk baxışdan hər şey qaydasındadır, vergi yükü buraxıla bilən normadan çox aşağıdır. Yalnız verilən göstəricinin dərin təhlili göstərir ki, respublikamızda bu məsələ ilk baxışdan göründüyü kimi sadə deyil, bir qədər mürəkkəbdir.

MDB üzvü olan ölkələrin iqtisadiyyatında müxtəlif qiymətləndirmələrə əsasən istehsal olunmuş ÜDM-in 25%-dən 40%-ə qədəri gizli iqtisadiyyatda istehsal olunur. Onun da əksər hissəsi vergilərə cəlb olunmur. Bu zaman gəlirlərin və vergitutma obyektlərinin gizlədilməsi sayəsində vergi və tədiyyələrin 30-50 faizi ölkə büdcəsinə daxil olur. Bunun da nəticəsində qanuna riayət edən vergi ödəyiciləri, yəni leqal məhsul (iş, xidmət) istehsalçıları dövlət xəzinəsinə vergilər kimi istehsal etdikləri ÜDM-un təqribən yarısını ödəməli olurlar.

İkincisi, vergi yükü göstəricisinə respublikamızda hal-hazırda mövcud olan ödəməmələr problemi də təsir edir. Belə ki, ÜDM-un 15-20 %-ni təşkil edən büdcəyə çatması məbləğ dövlət büdcəsinə faktiki daxil olmuş və yaxud növbəti maliyyə ilində daxil olması planlaşdırılan vergilər nəzərə alınmaqla hesablanmışdır. Lakin respublika iqtisadiyyatında vergi ödəyicilərinin vergi öhdəlikləri və onların faktiki yerinə yetirilməsi eyni bir şey deyildir. Məsələ burasındadır ki, vergi ödəyiciləri vergini «qanunla nə qədər ödənilməlidir?» prinsipinə əsasən deyil, özünün real və bir çox hallarda isə süni şəkildə yaratdıqları aşağı maliyyə imkanları nəzərə alınmaqla ödəyirlər. Başqa sözlə, hər bir vergi ödəyicisi büdcəyə qanunla müəyyən edilmiş miqdarda deyil, ödəyə bildiyi və ya ödəmək istədiyi məbləğdə ödəyir. Bunun da nəticəsində bir çox müəssisələrin büdcəyə olan borcu onların cari vergi öhdəliklərinin məbləğini aşmışdır. Ümumiyyətlə, bütün səviyyəli büdcələrə və büdcədən kənar fondlara vergi daxilolmaları vergi qanunvericiliyinin tələbləri əsasında deyil, mövcud imkanlar nəzərə alınmaqla planlaşdırılır. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi dövlət büdcəsinin layihəsini tərtib edərkən vergilərin məbləğini vergilərin yığılma

əmsalını nəzərə almaqla təyin edir. Bu əmsal layihələndirilmiş vergitutma bazasından asılıdır və müxtəlif vergi növləri üzrə 60%-dən 90%-ə qədər dəyişilir.

Ümumiyyətlə, vergi ödəyicilərinin məcmu vergi yükünün ümumi göstəricisi vergilərin yığılma əmsalı nəzərə alınmaqla bütün büdcə və büdcədən kənar fondlara ödəmələr üzrə vergi borclarının artım tempinə uyğun dəqiqləşdirilməlidir.

Üçüncüsü, vergi yükünün məcmu göstəricisi bir də ona görə hələ də təkmil deyil ki, ÜDM-un özünün hesablanmasında ciddi xətlər mövcuddur. Bu zaman bu təhriflərin vergi sistemi vasitəsi ilə yenidən bölünən ÜDM-un həcminə kəmiyyət təsirini təyin etmək mümkün olmur. Bu da statistika orqanları tərəfindən ÜDM-un hesablanması zamanı rəsmi göstəricilərə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qeyri-leqal sektorda yaradılan ÜDM-un həcmində əlavə olunmaması ilə əlaqədardır.

Dördüncüsü, vergi ödəyicilərinin öz maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərini həyata keçirdiyi mövcud iqtisadi mühitin də rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublika iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçid mərhələsində olması, vergi sistemində islahatların aparılması, müəssisələr arasında iqtisadi əlaqələrin arzu olunan səviyyədə olmaması və bir sıra digər əhəmiyyətli amillər vergi yükü göstəricisinin mütləq qiymətinə təsir etməməklə respublika vergi ödəyiciləri üçün vergi yükünü nisbi olaraq artırır. Həqiqətən də iqtisadiyyatda stabilliyi pozan amillərin vəziyyətə nisbətən belə şəraitdə vergi yükü daha kəskin hiss olunur.

Digər tərəfdən müəssisələr və təşkilatlar hər bir ikinci müəssisənin zərərli işlədiyi və maliyyə resurslarının kəskin çatışmaması şəraitində yüksək vergi yükünü daşımağa məcbur olurlar. Respublika vergi sistemində dolaylı vergilərin və ümumi gəlirə hesablanmış vergilərin xüsusi çəkisinin yüksək olması, müəssisələrin aşağı rentabellik və zərərli işlədiyi şəraitdə vergilərin xüsusi dövrüyyə vəsaitləri hesabına ödənilməsi bu vəziyyəti bir qədər də ağırlaşdırır.

Nəhayət, sonuncu amil. Ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin, regionların iqtisadi inkişafında, gəlir alınması sahəsində təsərrüfat fəaliyyəti növlərində müxtəlifliyin olması respublika vergi sistemində vergi yükünün ümumi göstəricisini əhəmiyyətli dərəcədə təhrif edir. Vergi sistemi alınan gəlirlərin

həcmindən asılı olmayaraq vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətinin uzadılması, sürətli amortizasiya tətbiq etməklə investisiya vergi krediti və digər formalı əhəmiyyətli vergi güzəştlərinin və imtiyazların verilməsi imkanlarını nəzərdə tutur. Tez-tez hallarda bu güzəşt və imtiyazlar nisbətən yüksək gəliri olan müəssisə və təşkilatlara verilir. Dövlət köməyinin lazımlılığı şəraitində iqtisadi siyasət nöqteyi-nəzərindən bu düzgündür, lakin vergi yükü mövqeyindən isə onun paylanması qeyri-bərabər olur. Ona görə də vergi yükünün ümumi göstəricisi sadalanan şərtlər nəzərə alınmaqla korrektə olunmalıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələri üçün müxtəlif vergi rejimlərinin tətbiq olunması halı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsal edən və həmçinin həmin məhsulların emalı ilə məşğul olan müəssisələr torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərin ödənilməsindən azad edilir. Bu zaman kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr digər müəssisələrə nisbətən məhsul satışından əldə olunmuş hər bir manatdan bir neçə dəfə az vergi ödəməli olur və daha az vergi yükü daşımali olurlar.

Həmçinin, hasilatın pay bölgüsü, əsas boru kəməri haqqında və bu qəbildən olan digər sazişlər və qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstərən xüsusi vergi rejimli müəssisələrin ÜDM-un yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynadıqlarına baxmayaraq onlar orta statistik vergi ödəyicisinə nisbətən daha az vergi ödəməli olurlar.

Odur ki, vergi güzəştləri və imtiyazları olmayan vergi ödəyiciləri ölkə üzrə orta göstəricidən əhəmiyyətli miqdarda artıq vergi ödəməli olurlar.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlirik ki, respublika vergi sistemi elə qurulub ki, müəssisələrin real vergi yükü ölkə üzrə orta göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür.

Bununla əlaqədar olaraq ölkəmizdə vergilərin sahibkarlıq fəaliyyətinə təsirinin təhlili zamanı respublika iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bu zaman orta vergi yükünün səviyyəsi və vacib vergi növləri üzrə vergi dərəcələrinin kəmiyyəti müqayisə edilməməli, vergi ödəyiciləri kateqoriyaları

arasında vergilərin paylanma səviyyəsi və vergiyə cəlb olunan bazanın spesifik xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır.

Respublikamızın prinsipcə, vergi sistemi elə qurulmuşdur ki, mülkiyyət formasından və inzibati-ərazi yerləşməyindən asılı olmayaraq vergi ödəyicilərinə qarşı heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilməyib. Lakin aparılmış təhlil göstərir ki, əsas vergi ağırlığı müəyyən, getdikcə də məhdudlaşan vergi ödəyiciləri dairəsinin üzərinə düşür. Ona görə də respublika vergi sistemində vergi yükünün aşağı salınması problemi iqtisadi agentlərin həyata keçirdikləri bütün maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının vergilərə cəlb olunması nəticəsində vergitutma bazasının genişləndirilməsi, iqtisadiyyatda ödəməmələr probleminin aradan qaldırılması və maliyyə və vergi intizamının möhkəmləndirilməsi ilə sıx əlaqədardır. Leqal iqtisadiyyatın və qanuna riayət edən vergi ödəyicilərinin normal fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli vergi mühitinin yaradılması bu problemlərin həllindən asılıdır. (23)

Vergilərin ÜDM-un həcmində xüsusi çəkisi kimi müəyyən edilən vergi yükü göstəricisinin hesablanması metodologiyası kifayət qədər sadə və aydın olmaqla xarici ölkələrdə geniş istifadə olunur. Lakin buna baxmayaraq müxtəlif istehsal sahələrinin və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının müəssisələri üzrə mikrosəviyədə vergi yükü göstəricisini tədqiq etmək mümkün olmur. Məsələn burasındadır ki, məhsulun vergi tutumu göstəricisində olduğu kimi, burada da ÜDM-un həcmində amortizasiya ayırmalarının payının obyektiv müxtəlifliyi nəzərə alınmır. Bu bir tərəfdən iri sənaye, energetika, nəqliyyat, digər tərəfdən isə kredit-bank xidməti sferasına və kiçik biznes subyektlərinə aiddir. ÜDM-un həcmində amortizasiya ayırmalarının xüsusi çəkisi obyektiv olaraq nisbətən az olan müəssisələrdə bütün digər bərabər şərtlər daxilində ÜDM-un vergi tutumu adlandırılan göstəricisi daha yüksək olur.

Göründüyü kimi, ÜDM-a nisbətən hesablanmış vergi yükü göstəricisi vergi öhdəliklərinin gərginliyini kifayət qədər dəqiq əks etdirmir. Buna görə də iqtisadi agentlərə düşən vergi ağırlığını əks etdirən nisbi göstəricidən istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Ona görə də büdcəyə ödənilməli olan ƏDV-nin məbləği müəssisədə vergi yükünün səviyyəsinin hesablanması zamanı nəzərə alınan vergi ödənişlərinə aid edilməlidir.

Mütləq vergi yükü göstəricisi vergi öhdəliklərinin gərginliyini əks etdirmir. Bu göstərici vergi ödənişlərinin kəmiyyətini ödəniş mənbəyi ilə müqayisə etməyə imkan vermir. Ona görə də nisbi vergi yükü göstəricisindən istifadə edilməsini məqsədəuyğun hesab edilir.

Nisbi vergi yükü dedikdə, onun mütləq kəmiyyətinin yeni yaradılmış dəyərə nisbəti nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, nisbi vergi yükü müəyyən vaxt müddəti ərzində hesablanmış vergilərin və sosial sığorta ayırmalarının cəmi məbləğinin yeni yaradılmış dəyərə xüsusi çəkisini ifadə edir. Bu zaman müxtəlif təsərrüfat subyektləri üçün nisbi vergi yükünün müqayisəsi zamanı əlavə olunmuş dəyərin deyil, yeni yaradılmış dəyər göstəricisinin götürülməsi və iqtisadi təhlilin predmetindən ÜDM-un tərkib hissəsi kimi amortizasiya ayırmalarının nəzərə alınmaması məqsədəuyğun hesab edilir.

Bu metodologiyanın müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, o mikro- və makro-səviyyədə nisbi vergi yükü göstəricisinin müəyyən edilməsinə imkan verir. Ən başlıcası isə vergi yükü vergilərin ödəniş mənbəyinə münasibətdə müəyyən olunur. Yeni yaradılmış dəyərə vergilərin xüsusi çəkisi göstəricisindən müəssisənin maliyyə vəziyyəti və onun işçilərinin həyat səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İkincisi, ödənilən vergilər və məcburi sığorta ayırmaları yeni yaradılmış dəyərin formalaşmasında iştirak etmir. İstehsalın material tutumu, işçilərin sayı, məhsulun qiymətində vergilərin məbləği kimi göstəricilər vergi yükü göstəricisini təhrif etmir. Üçüncüsü, vergi yükünün hesablanması zamanı bilavasitə müəssisələr tərəfindən ödənilən vergilər nəzərə alınır. Dördüncüsü, bu metodologiya kifayət qədər əlverişli və sadə olmaqla, konkret müəssisədə vergi ağırlığının hesablanmasının həyata keçirilməsinə imkan verir.

Yeni yaradılmış dəyərə nisbətən hesablanmış nisbi vergi yükü göstəricisi ÜDM-un həcminə nisbətən hesablanmış analogi göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə

yüksəkdir. Bu da həmin vergi və sığorta ayırmaları məbləğlərinin daha «dar» iqtisadi baza ilə müqayisə edilməsi ilə əlaqədardır.

Müəssisələrin mövcud maliyyə vəziyyətində və respublikada sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının mövcud istiqamətində respublikamızda yeni yaradılmış dəyər əsasında hesablanmış nisbi vergi yükü göstəricisinin 35-40 % səviyyəsində olması daha məqsəduyğundur. İqtisadiyyatın aparıcı sahələrində daha yüksək vergi yükü nəinki sahibkarlıq aktivliyinin qarşısını alır və hətta müəssisələrin maliyyə vəziyyətini pisləşdirir və istehsalı getdikcə zəiflədir.

Bu zaman istənilən təsərrüfat subyektinə düşən maksimal nisbi vergi yükünün səviyyəsi 50 faizdən artıq olmamalıdır. Başqa sözlə desək, əgər təsərrüfat subyektinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yeni yaradılan dəyərin yarısından artığını büdcəyə ödənilməsi öhdəliyi qoyularsa onda belə vergi təzyiqinə onlar dərhal reaksiya verəcəklər, bu da onların “gizli iqtisadiyyat”a keçidini labüd edəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat subyektləri tərəfindən ödənilməli olan vergilərin kəmiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün təklif olunan kriteriya A. Smitin ədalətlik prinsipi ilə də tam şəkildə uyğun gəlir. Demək olar ki, bir tərəfdən, hazırda olduğu kimi, müxtəlif vergilərin eyni zamanda tətbiqi zamanı ədalətlik kriteriyası kimi müxtəlif vergilər üzrə bərabər dərəcələrin tətbiqi deyil, bütün təsərrüfat subyektləri üçün bərabər nisbi vergi yükü göstəricisi çıxış edir. Digər tərəfdən, təsərrüfat subyektlərinə düşən nisbi vergi yükünün hesablanmasının təklif olunan göstəricisi müxtəlif sahələrin, ərazilərin və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının müəssisələri üçün müvəqqəti olaraq müxtəlif vergilərin baza dərəcələrinə nisbətən güzəştli və yaxud yüksəldilmiş dərəcələrin tətbiqi zamanı istiqamət kimi də qəbul edilə bilər.

Beləliklə, qeyd olunan metodologiyanın üstünlüyü ondadır ki, o, sahibkarlıq fəaliyyətinin konkret sahəsi üçün makro- və mikrosəviyyədə nisbi vergi yükü göstəricisinin zamana görə dinamikasının təhlil edilməsinə imkan verməklə yanaşı, həm də istənilən təsərrüfat subyektində nisbi vergi yükünün müqayisəsi üçün də istifadə oluna bilər.(24)

3.2. Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin mənafeyini ifadə edərək hər bir dövlət müvafiq – iqtisadi, hərbi, sosial, beynəlxalq və s. sahələrdə siyasət hazırlayaraq həyata keçirir. Bu siyasətin yerinə yetirilməsində maliyyə və vergi mexanizmi mühüm rol oynayır.

Vergi siyasəti dövlət tərəfindən vergi sahəsində cəmiyyət qarşısında duran bu və ya digər vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər sistemidir.

Mövcud olan iqtisadi, siyasi, milli və digər fərqlərə baxmayaraq hər bir dövlətin vergi siyasəti onunla müəyyən olunur ki, dövlət özü ictimai təkrar istehsalın fəal iştirakçısına çevrilmişdir. Bundan başqa, dövlətin mühüm qayələrindən biri cəmiyyət qarşısında duran iqtisadi və sosial vəzifələrin tənzimlənməsidir ki, bu da vergi siyasətinin formalaşmasına öz təsirini göstərir.

Vergi siyasətinin məqsəd və vəzifələri konkret iqtisadi şəraitdən asılıdır. Məqsəd və vəzifələr müəyyən edildikdən sonra dövlət onların həyata keçirilməsi üsullarını işləyib hazırlayır. Bu və ya digər üsuldan istifadə edilməsi konkret vəziyyətdən asılıdır. Dövlətin vergi siyasəti müvafiq normativ aktların qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Vergi siyasətinin uzunmüddətli məqsədləri öz əksini vergi doktrinasında tapır. Həmin doktrina bir qayda olaraq, iqtisadi və maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi kimi vergi siyasətinin ümumi prinsip, norma və qaydalarını əks etdirir, vergi qanunvericiliyinin əsasını təşkil edir.

Vergi doktrinası hər hansı bir dövlətin uzunmüddətli dövr üçün vergi siyasətinin aşağıdakı aparıcı istiqamətləri müəyyən edir:

- ölkənin vergi sistemində vergilərin rolu, onların ÜDM-a nisbəti;
- birbaşa və dolaylı vergilərin nisbəti, ayrı-ayrı sahələrdən, əhali təbəqələrindən alınan vergilərin son həddi;
- yığım və investisiyalar üçün vergi rejimi, müəssisələrdən alınan mənfəət vergisinin fiskal sistemdə yeri, vergi orqanlarının vergi sahəsində «düzəlişlər» etmək səlahiyyətinin həddü və s.

Ölkəmizdə vergi doktrinası özünün formalaşma mərhələsindədir.

Bəzən dövlətin vergi sahəsində izafə zorakılığı özünü göstərir. Bu da öz istifadəsini dövlətin özünün vergitutma sahəsində qoyduğu prinsip və qaydaları müəyyən hallarda pozmasında tapır. Dövlət tərəfindən «oyun qaydalarının» pozulmasına bəzən onunla bəraət qazandırməğa çalışılır ki, həmin dövlət fiskal sahədə suverenliyə malikdir. Bu isə vergi orqanları tərəfindən qanunlara zidd olan vergi siyasətinin həyata keçirilməsində özünü göstərə bilər. 23 aprel 2002-ci ildə mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin milli sahibkarlarla görüşündə bu sahədə ciddi nöqsanların mövcud olduğu aşkar edildi və onların aradan qaldırılması üçün xüsusi tədbirlər görüldü.

Azərbaycan hökuməti ümummilli liderin «Biz bazar iqtisadiyyatını vergi yolu ilə tənzimləməliyik» prinsipini əsas tutaraq vergi siyasətindən ölkədə sahibkarlığın inkişafı üçün çevik bir Alət olaraq istifadə edir. Əgər müstəqilliyimizin ilk illəri ilə müqayisə etsək görərikki, ölkədə vergilərin sayı 14-dən 9-a endirilib, son illərdə mənfəət vergisinin dərəcəsi, ƏDV-nin səviyyəsi, gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi xeyli aşağı salınıb.

Hazırda ölkəmiz sosial yönümlü iqtisadiyyatın yaradılması istiqamətində məqsədyönlü işlər aparır. Vergi sistemində aparılan islahatların da əsas məqsədlərindən biri ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin potensial imkanlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaq, onların dinamik inkişafını təmin etmək, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşması, ümumən iqtisadi sistemdə işgüzarlığı, çevikliyi, təşəbbüskarlığı stimullaşdırmaqdır. Buna görə də vergi yükünü aşağı salmaqla yanaşı, hökumət vergi siyasətinin məhz bu aspektlərindən geniş istifadə edir. Məsələn, 1999-cu ildən kənd təsərrüfatı istehsalçılarının torpaq vergisi istisna olmaqla, demək olar ki, bütün vergilərdən azad edilməsi bu sahədə işgüzar fəaliyyəti nəzərə çarpacaq dərəcədə fəallaşdırmışdır. Tətbiq olunan vergi təttilinin müsbət nəticələri göz önündədir. Məhz bu tətillər nəticəsində kənd təsərrüfatı sahəsinin sürətli inkişafını nəzərə alıb, bu vergi təttilinin yenidən, 2013-cü ildə daha 5 illiyə uzadılması nəzərə alındı.(5)

Vergi ödənişlərinin sadələşdirilməsi və asanlaşdırılması üçün 2001-ci ildən tətbiq olunan sadələşdirilmiş vergi kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin hökumət bu verginin tətbiqi prosesində də regional güzəştlər müəyyənləşdirib. Belə ki, paytaxtda fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri bu vergini dövriyyədən 4 faizlə ödədikləri halda, regionda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri 2 faiz ödəyirlər. Nəticədə regionlarda sahibkarlığın vergi yükü, demək olar ki, cüzdür və inkişaf üçün əhəmiyyətli stimül yaradır. Bundan başqa hökumət köhnə vergi borclarının silinməsi yolu ilə regionlarda yerləşən müəssisələrin maliyyə cəhətdən sağlamlaşdırılması siyasətini həyata keçirdi. «Hüquqi şəxslərin dövlət büdcəsinə borclarının güzəştli ödənişi haqqında» və «Özəlləşdirilən dövlət müəssisələrinin, aqrar islahatları nəticəsində ləğv olunmuş və işğal altında olan rayonların təsərrüfat subyektlərinin borcları haqqında» qanunlarla bir çox müəssisələrin dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar fondlara vaxtı keçmiş vergi borcları silinib. Bu addım özəlləşdirmə prosesinə təkan vermək, eləcə də özəlləşdirilən müəssisələrin investisiya cəlbediciliyini artırmağa və müəssisələrin borc yükündən azad edilməsinə xidmət etmişdir.

Vergi siyasətinin bu iqtisadi funksiyalarının daha da genişləndirilməsi, vergi dərəcələrinin optimal həddədək azaldılması, vergi tətillərinin tətbiqi imkanlarının araşdırılması kimi müddəalar «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərmanda və «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı»nda da öz əksini tapıb. Bu qanunvericilik aktları vergi siyasətinin tənzimləyici, stimullaşdırıcı və yaranmış iqtisadi situasiyalara daha fəal müdaxilə vasitəsinə çevrilməsini şərtləndirən proqram sənədləridir və bir daha vergi siyasətinin dövlətin regionların inkişaf prioritetlərini tənzimləyən tədbirlər kompleksinin tərkib hissəsi olduğuna dəlalət edir.

Ölkədə həyata keçirilən vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar, rezident və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün

bərabərləşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və son nəticədə mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına, əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Vergi siyasətinin səmərəliliyi dövlətin onu hansı prinsiplər əsasında həyata keçirməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Azərbaycan Respublikasında vergi siyasəti aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir:

- vergi sisteminin normativ-hüquqi bazasının yaradılması, vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması, modernləşdirilmiş istehsal-mülkiyyət sistemi əsasında sabit iqtisadi artım üçün şərait yaradılması;

- vergi siyasətinin mövcud vəsaitlərin yenilik və dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə yönəldilməsi;

- vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması və vergi ödəyicilərinin hüquqlarının maksimum qorunması;

- vergi yükünün optimal səviyyədə azaldılması;

- vergi sisteminin idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin Respublikanın digər dövlət orqanları və qeyri-dövlət təşkilatlarının fəaliyyəti, eləcə də ölkənin iqtisadi mühiti ilə əlaqələndirilməsi və vergi siyasətini həyata keçirən orqan və şəxslərin səlahiyyətlərinin Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə və digər qanunvericilik aktlarına uyğun tənzimlənməsi;

- dövlət vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onların sosial müdafiəsinin təmin olunması;

- mövcud vergi sistemində toplanmış təcrübənin mütərəqqi əsaslarını saxlamaqla, müstəqil Azərbaycan Respublikasının strateji məqsədlərini həyata keçirməyə qadir olan intellektual potensialın formalaşdırılmasında inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin özünü doğrultmuş təcrübəsinin istifadə olunması;

- sahibkarlıq və investisiya fəallığını təşviq edən, sadə və vergi ödəyicisi tərəfindən başa düşülən vergi sisteminin yaradılması;

- vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsinin praktiki cəhətdən rahat olması və minimum inzibati xərclər cəlb etməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması.

Yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Ölkənin ixrac potensialının inkişafının təmin edilməsi;
- Ölkənin güclü iqtisadi potensialının yaradılması məqsədi ilə daxili və xarici investisiyaların prioritet sahələrə cəlb edilməsinə əlverişli vergi mühitinin yaradılması;
- Ölkənin vergi sisteminin vahid uçot-informasiya sisteminin yaradılması;
- Ölkədə vergi və qeyri-vergi daxilolmalarının yığılması səviyyəsinin artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Ölkədə vergi ödəyicilərinin gəlirləri üzərində səmərəli nəzarət mexanizminin tətbiqi;
- vergi idarəetməsinin, vergi intizamına əməl olunması üzərində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və vergi hüquqpozuntusu hallarına görə məsuliyyət sisteminin daha da sərtləşdirilməsi;
- Ölkənin vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi məqsədi ilə vergi orqanlarının maddi-texniki bazasının əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilməsi və s.

Müasir Azərbaycanda aparılan vergi siyasətinin əsasının mərhum prezidentimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulduğu danılmaz faktdır. Mərhum prezidentin 28 sentyabr 2002-ci il tarixli «Sahibkarlığın inkişafına mane olan süni müdaxilələrin aradan qaldırılması haqqında» fərmanına uyğun olaraq vergi idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi sahəsində radikal tədbirlər həyata keçirilmiş, vergi orqanlarında müasir tələblərə cavab verməyən struktur bölmələri işçilərinin sayı xeyli ixtisar edilmişdir.

Vergi islahatlarının aparılmasında əsas məqsədlərdən biri vergi ödəyicilərinin və dövlətin maraqlarının maksimal tarazlığına nail olunmasıdır.

Ölkəmizdə həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri əlverişli vergi mühitinin yaradılması ilə xarici investorların ölkəyə cəlb

edilməsidir. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır. Bu müqavilələr, əsasən investisiyaların təşviqi və qorunmasını, gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını, nəqliyyat daşımalarını və kredit sazişlərini əhatə edir.

Ölkə iqtisadiyyatınaxarici investisiyaların axınını stimullaşdırmaq, zəngin neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsini sürətləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası ərazisində hasilatın pay bölgüsü üzrə sazişlər əsasında karbohidrogen yataqlarının işlənməsini həyata keçirən xarici şirkətlər üçün müvafiq protokollarla tənzimlənən, Vergi Məcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi rejimli vergitutma mexanizmi nəzərdə tutulmuşdur. Bu özünü onda göstərir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində karbohidrogen yataqlarının işlənməsini həyata keçirən xarici subpodratçı şirkətlər gördükləri iş və xidmətlərə görə əldə etdikləri gəlirdən yalnız 5-8 % dərəcəsi ilə ödəniş mənbəyindən tutulan mənfəət vergisinin ödəyiciləridirlər və digər vergiləri ödəməkdən azaddırlar. Neft sazişləri üzrə podratçı tərəf sayılan xarici şirkətlərin karbohidrogen yataqlarının işlənməsindən əldə etdikləri gəlirləri isə həmin sazişlərlə müəyyən olunan dərəcələrlə yalnız mənfəət vergisinə cəlb olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilənləri kifayət qədər sadə və ziddiyyətsiz vergi rejimi ilə hazırda 130-dan çox müəssisə fəaliyyət göstərir və müqavilələrin tam həcmdə yerinə yetirilməsi zamanı onların sayının 250-300-ə çatacağı gözlənilir.

Ölkəmizdə həyata keçirilən vergi siyasəti, yaradılmış əlverişli vergi mühiti son illərdə xarici vergi ödəyicilərinin sayının artmasına, xarici investisiyaların iqtisadiyyata axınının xeyli güclənməsinə səbəb olmuşdur. Məhz bu proseslərin təsiri altında vergi daxilolmaları xeyli artmışdır. Bu baxımdan, son 5 ildə daxil olan vergilərin statistik təhlilinə diqqət yetirsək, həmin siyasətin nə dərəcədə uğurlu olması daha aydın görünür. Belə ki, 2014-cü ilin yekunlarına əsasən, büdcəyə 7113622,4 min. manat vəsaitin daxil olması təmin edilib. 2014-cü ildə büdcəyə cəlb edilmiş vəsaitlərin həcmi 2013-cü illə müqayisədə 64449989 min. manat və

ya 9,4% çox olub. 2009-cu illə müqayisədə isə vergi daxilolmaları 3000222,4min manat və ya 57,8% artıb. Bu əhəmiyyətli artımın əsaslı bir hissəsi qeyri-dövlət sektorunda canlanma ilə əlaqədardır.

Yerli özəl sektorun inkişafda göstəriciləri xüsusilə nəzərə çarpandır. Bu bölmədə canlanma sahənin vergi daxilolmalarındakı payının 1999-cu ildəki 17,9%-dən 2008-cü ildə 34 %-ə, yaxud 5 dəfə yüksəlməsinə səbəb olub.

Son 5 ili təhlil edərkən vergi xidmətində aparılan islahatların mühüm bir hissəsini təşkil etmiş vergi inzibatçılığı sahəsində həyata keçirilmiş islahatları qeyd etməmək mümkün deyil. Vergilər Nazirliyi yaranandan bəri bu sahədə çox böyük işlər görülmüşdür. Vergi xidmətinin fəaliyyətinin bir neçə il əvvəllə müqayisədə xeyli müsbət dəyişikliklərə məruz qalmasını onlarla iş birliyi quran hər bir sahibkar etiraf edə bilər.

Vergi islahatlarının ana xətlərindən biri də vergi ödəyiciləri üçün xidmətin təşkilidir. Bu sahədə işləri qurmaq üçün nazirlikdə vergi ödəyiciləri ilə iş üzrə ayrıca idarə yaradılmışdır. Ümumiyyətlə, Vergilər Nazirliyi öz fəaliyyəti sistemini sahibkarlar üzərində kütləvi nəzarətdə deyil, səmərəli nəzarət mexanizmləri tətbiq etməklə qurmaq istəyir.

Tez-tez Azərbaycanın vergi sistemini xarici ölkələrlə müqayisə edirlər. Ölkəmizin vergi sisteminin müəyyən spesifikliyi var. Birincisi, Azərbaycanda vergi ödəyiciləri ilə münasibət partnyorluq əsasında qurulur. İkincisi, ölkəmizin vergi orqanlarının strukturunun dünyada analoqu yoxdur. Bizim tətbiq etdiyimiz idarəetmə strukturu hazırda kifayət qədər ciddi müzakirə obyektinə çevrilib. Nəhayət, Azərbaycan bir çox inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, kifayət qədər liberal və mürəkkəb olmayan vergi qanunvericiliyinə malikdir. Bütün bu müzakirələrə baxmayaraq bizim vergi islahatları sahəsində əldə etdiyimiz uğurlar nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də birmənalı tanınmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi islahatlarının həyata keçirilməsi zamanı vergi ödəyicilərinin və dövlətin maraqlarının maksimal tarazlığına nail olunması mühüm amildir. Dövlət sahibkarın hüquq və mənafelərini qoruduğu kimi, sahibkar da öz növbəsində, büdcə qarşısında öhdəliklərinə məsuliyyətlə yanaşmalıdır. Sahibkar

vergiləri məcburən ödəməməli, bunun dövlətin inkişafına, xalqının daha yaxşı yaşamasına və ən əsası, işlədiyi mühitin yaxşılaşdırılmasına xidmət etdiyini anlamalıdır.

Beləliklə, göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında dövlətin yeritdiyi vergi siyasəti və bu siyasətin məqsədlərinə nail olunması istiqamətində həyata keçirilən vergi islahatları ölkə iqtisadiyyatının dinamik və hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli mühit yaradılması işinə xidmət edir.

NƏTİCƏ

İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin və idarəedilməsinin zəruri vasitəsidir dövlət büdcəsidir. Büdcənin gəlir və xərclərinin optimal və balanslaşdırılmış strukturunun formalaşdırılması milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsinin mühüm şərtidir. Ölkənin büdcə gəlirlərinin formalaşmasında ölkə daxilində yığılan vergilərlə yanaşı, gömrükdə yığılan vergilərin mühüm rolu vardır. Digər tərəfdən də gömrük vergi və rüsumları vasitəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi həyata keçirilir. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının büdcə gəlirlərinin formalaşmasında, milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində vergi siyasətinin və vergilərin rolu, habelə onun artırılması imkanları tədqiq edilmiş və mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən nəticələr əldə edilmişdir.

İstənilən dövlətin inkişaf səviyyəsi, onun beynəlxalq aləmdə nüfuzu müəyyən mənada həmin ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf dərəcəsi ilə qiymətləndirilir. Bu, baxımdan dövlət bir sıra mühüm funksiyaları öz üzərinə götürməklə bazar iqtisadiyyatı mexanizminin tam və səmərəli fəaliyyətini təmin etməlidir. Bu prosesin mühüm tərəfi çevik və səmərəli maliyyə-büdcə sisteminin formalaşdırılmasıdır. Dövlət maliyyə-büdcə siyasətinin prioritetlərini dəyişməklə yalnız iqtisadiyyatdakı konyuktur təbəddüdlərin yumşaldılmasına deyil, həm də milli təsərrüfatın sabitləşdirilməsinə və tədricən inkişafına təsir göstərir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə dərəcəsi cəmiyyətin inkişafının hər bir konkret tarixi

dövründə əsas məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq fərqləndirilir. Bunu həmçinin tənzimlənmənin seçilən forma və metodları da müəyyən edir.

Dövlət ölkədə yalnız fiskal funksiyanın yerinə yetirilməsində deyil, həm də dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması məqsədilə işgüzar fəallığın artırılmasında da maraqlı olmalıdır. Bütövlükdə götürdükdə dövlət tənzimlənməsi sistemi iqtisadi və sosial siyasətin prioritetlərinin dəyişməsinə uyğun olaraq daim təkmilləşməlidir.

Aparılan araşdırmalara əsaslanaraq, vergi siyasətinin qurulmasının metodoloji şərtlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- vergi təsirinin təşkilati-hüquqi forma və metodlarının, vergi tənzimlənməsi modelinin konseptual əsasının müəyyən edilməsi;
- iqtisadi tsiklin müəyyən mərhələsində cəmiyyətin tələbatına müvafiq olaraq vergi münasibətlərində düzəlişlər etməyə imkan verən çevik vergi mexanizminin formalaşdırılması;
- valyuta-maliyyə tənzimlənməsi də daxil olmaqla vergi siyasətinin büdcə, pul-kredit sistemləri ilə uzlaşdırılması.

Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi dəyişikliklər bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun çevik vergi sisteminin formalaşdırılmasını tələb edir. Ölkədə həyata keçirilən vergi islahatı aşağıdakı ilkin prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- vergi islahatının son dərəcə mülayim olması;
- vergi qanunvericiliyində edilən istənilən dəyişikliklər hər bir vergi ödəyicisinə aydın olmalıdır;
- təcrübə göstərir ki, vergi dərəcələrinin son hədd səviyyəsində aşağı salınması vergidən yayınma hallarının azalması ilə nəticələnir. Bu prinsipə riayət edilməsi digər tərəfdən də ölkədə investisiya üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və gəlirlərin leqallaşdırılmasına səy göstərilməsinə səbəb ola bilər;
- vergi islahatı aparılarkən onun digər sosial-iqtisadi siyasət tədbirləri (pul-kredit, xarici iqtisadi əlaqələr və s.) ilə uzlaşdırılması da mühüm prinsiplərdəndir;

-növbəti vergi düzəlişlərinə başlamazdan əvvəl onların yaxın müddətdə verəcəyi səmərəni dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. İstənilən vergi islahatının həyata keçirilməsi ölkənin vergi sisteminin konseptual əsaslarına uyğun olmalı, iqtisadiyyatın səmərəli inkişafını, habelə bütün təsərrüfat subyektlərinin və bütövlükdə əhalinin sosial-iqtisadi maraqlarını nəzərə almalı və təmin etməlidir.

Vergi islahatının həyata keçirilməsi prinsiplərinin seçilməsideməli, yalnız vergitutmanın optimallaşdırılması məqsədindən deyil, həm də ölkədə islahatların sosial və iqtisadi imkanlarından çıxış etməli və vergi yığımını sivil üsullarla aparılmalıdır. Vergi islahatı son nəticədə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasını və ölkənin ümumi iqtisadi inkişafını təmin etməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə desək, vergi daxilolmalarının elmi cəhətdən proqnozlaşdırılmasının perspektiv inkişaf planının işlənilib hazırlanmasında, büdcə-vergi siyasətinin əsas xarakteristikalarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol vardır.

Vergi daxilolmalarının konkret məbləğinin hesablanması zamanı vergi ödəyiciləri ilə büdcə arasında olan qarşılıqlı münasibətlərin müsbət və mənfi təzahürlərinin ətraflı öyrənilməsinə, büdcəyə təsir göstərən amillərin təhlilinin aparılmasına və gözlənilməz (iqtisadi, maliyyə, büdcə və vergi) vəziyyətlərin meydana gəlməsi ehtimalının və vergi ödəyicilərinin məqsədləri ilə büdcə məqsədləri arasında olan fikir ayrılığının iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsinə ciddi əməl edilməlidir.

Təcrübədə vergi daxilolmalarını planlaşdırarkən balans, ekspert korrelyasiya-regressiya metodu, dinamika sıralarının təhlili və modelləşdirmə metodlarından istifadə edilir.

Beləliklə, müasir dövrdə vergilərin proqnozlaşdırılmasının mühüm aspekti - müəyyən bir dövr üçün iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmaqla büdcəyə vergi daxilolmalarının həcmi müəyyən edilməsidir. Vergilərin proqnozlaşdırılmasını

həm dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, həm də vergi ödəyicilərinin mənafələrini nəzərə alaraq tədqiq etmək lazımdır.

Büdcə gəlirlərinin həcm və quruluşunda baş verən dəyişikliklər digər sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikasına ciddi təsir göstərir. Başqa sözlə desək, büdcə gəlirlərinin optimal səviyyəsinin formalaşdırılması istehsal tutumunun genişləndirilməsinə, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına zəmin yaradır. Deməli, bazar münasibətlərinin və büdcə proseslərinin idarə edilməsinin zəruri şərtlərindən biri onların inkişafının etibarlı proqnozlaşdırılmasıdır. Proqnozlaşdırma ehtimallı xarakter daşdığından onlar əsasən statistik modelləşdirmə əsasında həyata keçirilir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məcəlləsi». Bakı,2016.
2. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Statistik Məcmuəsi. Bakı, 2014.
3. Musayev A.F., Rzayev Z.H., Süleymanov Q.S. Vergi sistemi. Dərs vəsaiti. Bakı, 1998.
4. F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadiqov, Z.H.Rzayev, Y.A.Kəlbəyev. Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları. Dərslik. Bakı, 2001.
5. A.Musayev, Y.Kəlbəyev, A.Hüseynov. Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Dərs vəsaiti. Bakı, 2002.
6. A.Musayev. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Elmi əsər. Bakı, 2004.
7. Vəliyev D.Ə., Balakışiyeva Y.N., Rəfibəyli İ.R., İmanov E.E., Qarabalov E.M.. Vergi hüququ. Bakı, 2003
8. Azərbaycan Respublikasının vergi xəbərləri.
9. «Azərbaycan» qəzeti, 11 fevral 2005.
- 10.«Respublika» qəzeti, 15 may 2005, №110.
11. T.Ə.Sadiqov Vergi uçotu və auditi Bakı 2014
12. Z.Ş.Paşayev. Dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşmasında vergilərin rolu, ADİU Beynəlxalq Elmi-praktiki konfrans II kitab 21-22 dekabr 2009 səh.275-286
13. F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadiqov, Y.A.Kəlbəyev, Z.H.Rzayev. Vergilər və vergitutma, dərslik Bakı 2010
- 14.Kolçin S.P. Naloqooblojenie. Moskva, 2002.
15. Kuqaenko A.A., Belənin M.P. Teoriə naloqooblojenie. Moskva, 1999.
16. Mamrukova O.İ. Naloqi i naloqooblojenie. Moskva, 2003.
17. Miləkov N.V. Naloqi i naloqooblojenie. Moskva, 1999.
- 18.Naloqi: Uçebnoe posobie /Pod.red. D.Q. Çernika. Moskva, 1997.

19. Naloqi i naloqooblojenie. Uçebnik /Pod red. Rusakovoy Q.İ. Moskva, 1998.
20. Vergi siyasətinin həyata keçirilmə mexanizimləri. Məqalə, AMEA Naxçıvan bölmə xəbərləri 2009 № 3, 268-273 s
21. Ötnina T.F. Naloqi i naloqooblojenie. Uçebnik. Балацкий Е.В. Лафферовы эффекты и финансовые критерии экономической деятельности // Мировая экономика и международные отношения, 1997, №11
22. Балацкий Е.В. «Эффективность фискальной политики государства», Проблемы прогнозирования, ИНП РАН, 2000, № 5, с.323
23. Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Магеррамов Р.Б., Салаев Р.А. Налоги и налогообложение в Азербайджане. Баку. Элм, 2005
24. Соколов А.А. Теория налогов. Москва, 2003
25. Экономика налоговой политики. Под ред. М.П.Девере. Москва, Филинь, 2002, 328 с.
26. Садыгов М.М., Зейналов В.З., Садыгова Г.М. Рыночная экономика: финансы и налоги. Баку, 2001
27. Бабич А.М., Павлова Л.Н. Государственные и муниципальные финансы: Учебник для вузов. М., 2000, с. 687.
28. Экономическая теория. Учебник. /Под ред. В.Д.Камаева. М., ВЛАДОС, 199. Гл. 16, с. 369-413.